

बाल मोदिनी

- आण्डातिका प्रशंसा -

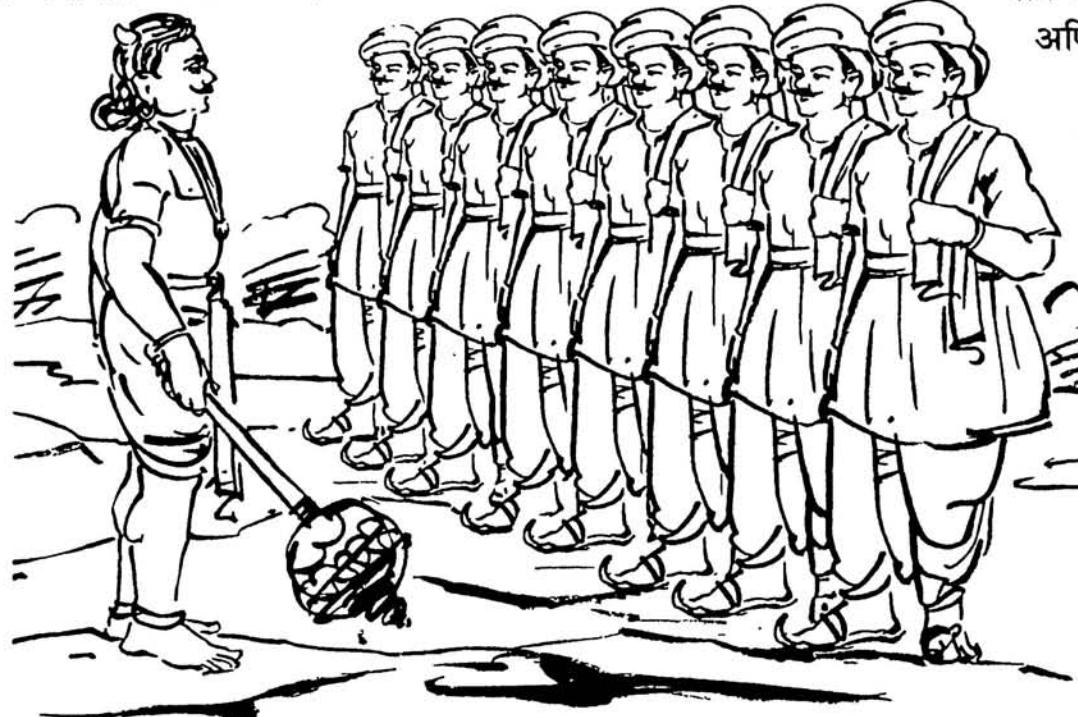
• म. वि. कोलहटकरः

(चि)

त्रुदुर्ग नाम नगरम् । तत्र गुणाकरः नाम कक्षन् शिल्पकारः आसीत् । सः स्वकलायाम् अतीव निपुणः । तस्य शिल्पकौशलम् अनन्यसाधारणम् । मनुष्यस्य मूलशरीरं यथा अस्ति तादशीमेव प्रतिमां सः निर्माति । अतः दूरदेशात् अपि बहवः तस्य समीपम् आगत्य आत्मनः शिल्पाकृतिं कारयित्वा तस्मै भूरि धनं यच्छन्ति स्म ।

एकदा गुणाकरः तस्य नगरस्य ज्यौतिषिकस्य रजनीनाथस्य गृहं जतवान् । स्वस्य जन्मपत्रिकां दर्शयित्वा तं पृष्ठवान् - “किं मम दीर्घायुष्यम् अस्ति ?” इति ।

रजनीनाथः जन्मपत्रिकां सूक्ष्मतया परिशीलयति । सः चिन्तितः भवति । वदति च - “मित्र ! आगामि-

शुक्रवासरः महान् घातकरः अस्ति । तस्मिन् दिने भवतः प्रतिगच्छति । मृत्युयोगः अस्ति” इति ।

तद् श्रुत्वा खिन्नः गुणाकरः पृच्छति - “श्रीमन् ! किं कृतं चेत् मम मृत्युयोगः अपसरेत् ? कृपया कमपि परिहारोपायं सूचयतु” इति ।

रजनीनाथः उक्तवान् - “मित्र ! आगामिशुक्रवासरः प्राणघातकः अस्ति । तदुत्तरशुक्रवासरः इतोऽपि भयङ्करः । तस्य घोरपरिणामस्तु अपरिहार्यः इत्येव भासते” इति ।

गुणाकरः हतोत्साहः जातः । भीत्यासः भूमौ अपतत् । ततः कथमपि उत्थाय ज्यौतिषिकं प्रार्थितवान् - “श्रीमन् ! भवनेव मम रक्षकः । कृपया कमपि उपायं सूचयतु, येन अहं रक्षितः भवेयम्” इति ।

रजनीनाथः किञ्चित् विचिन्त्य उक्तवान् - “अस्ति कक्षन् उपायः । आत्मनः सप्त प्रतिमाः निर्मातु । तेषां मध्ये स्वयमपि तूष्णीं तिष्ठतु । शुक्रवासरे प्रातःकाले यमदूतः आगमिष्यति । समानाः अष्ट प्रतिमाः द्रक्ष्यति सः । भ्रान्तः भविष्यति च । भवन्तम् अभिज्ञातुम् अशक्तः प्रतिगमिष्यति । भवतः मृत्युयोगः अपसृतः भविष्यति । द्वितीये शुक्रवासरे अपि तथैव करोतु” इति ।

गुणाकरः अतीव हृष्टः भवति । सः परिपूर्ण-कौशलेन स्वस्य सप्त प्रतिमाः निर्माति । तासां मध्ये स्वयमपि तिष्ठति ।

शुक्रवासरे यमदूतः आगच्छति । समानाः सप्त प्रतिमाः दृष्ट्वा सः भ्रान्तः भवति । गुणाकरम् अभिज्ञातुम् अशक्तः सन् रिक्तहस्तः एव सः यमलोकं

यमदेवः कुपितः भवति । दूतं निन्दति - “मूर्ख ! आगामिशुक्रवासरे पुनः गच्छतु । गुणाकरस्य प्राणान् आनयतु । अन्यथा भवन्तमेव दण्डयामि” इति ।

दूतः स्वस्य समस्यां निवेदितवान् । तद् श्रुत्वा विस्मितः

यमः तस्य कर्णे कमपि उपायं सूचितवान् । द्रूतः सन्तुष्टः
जातः । आगामिशुक्रवासरे सः पुनः गुणाकरस्य गृहम्
आगतवान् । गुणाकरः अद्यापि प्रतिमानां मध्ये स्थितवान्
आसीत् । यमद्रूतः तासां पुरतः स्थित्वा मधुरैः वचनैः
प्रतिमानां श्लाघनं कृतवान् । “अहो ! कः स्यात् एतासां
निर्माता, येन एतादृश्यः अत्यद्धुताः प्रतिमाः निर्मिताः ।

अहो, तस्य नैपुण्यम्....!” इति ।

तथा प्रशंसया गुणाकरः हर्षोत्कुलनयनः अभवत् ।
सः आत्मानं विस्मृतवान् । तस्य ओष्ठद्वयम् अचलत् ।
सः “अहमेव निर्माता एतासां प्रतिमानाम्” इति उक्तवान् ।

झटिति यमद्रूतः गुणाकरम् अभिज्ञातवान् । तं पाशेन
बद्ध्वा विना विलम्बं यमलोकं नीतवान् च ।

□□

प्रतीक्षा

• शान्ता वेङ्गटरामन्

व नान्तप्रदेशे एकस्यां गुहायां रामदासः नाम कश्चित्
वृद्धः वसति स्म । शैशवे एव तस्य मातापितरौ
दिवद्वत्तौ । न कोऽपि बन्धुजनः तस्य आसीत् ।
बाल्यकालात् सः एकस्मिन् अनाथाश्रमे इतरबालैः सह
कस्यचित् महर्षे: रक्षणे प्रवृद्धः आसीत् । अतः एव
बहून् सद्गुणान् प्राप्तवान् आसीत् ।

परोपकारे आसक्तः सः धर्मशीलः ईश्वरभक्तश्च ।
धर्माचरणेन एव तस्य आयुः व्यतीतम् । पापमार्गे चलतः
बहून् जनान् सः धर्ममार्गम् आनीतवान् आसीत् । अतः
वार्धक्यकाले तस्य मनसि एवं विचारः आगतः - ‘अहं
सद्गुणसम्पन्नः एव । प्रतिदिनं मया दीनानां दुःखितानां च
साहाय्यं कृतम् । मम मनसि काचिदपि पापचिन्ता कदापि
न आगता । अतः मम स्वर्गप्राप्तिः भविष्यति एव ।
ईश्वरः मां सशरीरं स्वर्गं नेष्यति । सः मां नेतुम् कश्चित्
देवदूतम् अत्र प्रेषयिष्यति’ इति । ईदेशेन दृढविश्वासेन
सः प्रतिदिनं गुहायाः बहिः उपविश्य देवदूतस्य आगमनं
प्रतीक्षमाणः आसीत् ।

अथ एकस्मिन् दिने सायद्वाले कश्चित् देवदूतः रामदासस्य
पुरतः प्रत्यक्षीभूतः एव । सन्तोषेण स्तम्भितः रामदासः
तम् आनन्दातिरेकेण सत्कृतवान् । ‘मम प्रार्थनानुसारेण
भगवान् देवदूतं प्रेषितवान्’ इति अहङ्कारः अपि तस्य
मनसि आगतः ।

देवदूतः एतत् सर्वं ज्ञात्वा कौतुकेन अचिन्तयत् -
‘रामदासः विनयशीलः । परन्तु तस्मिन् विनयेन सह
अहङ्कारः अपि अस्ति’ इति ।

सः रामदासम् उक्तवान् - “मित्र ! अहं विश्रामाय

भूमिम् आगतः अस्मि । परितः प्रदेशदर्शनं कर्तुम्
इच्छामि” इति ।

तदनुसारेण रामदासः परेद्यवि प्रभाते एव देवदूतेन
सह समीपस्थं नगरं गन्तुं सज्जः अभवत् । नगरे वसतां
दीनानां दरिद्राणां च सेवा तस्य नित्यक्रमः एव आसीत् ।

यदा नगरं प्राप्तं तदा एव देवदूतः उक्तवान् - “मित्र !
नितरां बुभुक्षितः अस्मि । भोजनम् आवश्यकम्” इति ।

रामदासः तं कस्यचित् परिचितस्य धनिकस्य गृहं
नीतवान् । धनिकः तौ सादरं सत्कृतवान् । शीघ्रमेव
विशिष्टं पाकं सज्जीकृत्य भोजनाय आहूतवान् ।
भोजनपदार्थाः सुवर्णपात्रेषु रजतपात्रेषु च परिविष्टाः
आसन् । तौ आनन्देन भोजनं कृतवन्तौ । भोजनानन्तरं
गृहात् निर्गमनसमये देवदूतः एकं सुवर्णपात्रं स्वीकृत्य
स्वस्य कोषे निक्षिप्तवान् । रामदासः एतद् दृष्ट्वा कुपितः
जातः । तथापि तद् न दृष्टमिव व्यवहृतवान् ।

अनन्तरं तौ नगरे अटितवन्तौ । मध्याह्ने अटनात्
पिपासितः भूत्वा देवदूतः पानाय जलम् अपेक्षितवान् ।
तदा रामदासः तं समीपस्थम् अन्यत् गृहं नीतवान् ।

तत् गृहं कस्यचित् कृपणस्य आसीत् । तौ यदा द्वारे
शब्दं कृतवन्तौ किञ्चित् विलम्बेन गृहस्वामी द्वारम्
उद्धाटितवान् । सः तौ कोपेन एव पश्यन् आगमनोदेशम्
अपृच्छत् । ‘कृपया किञ्चित् जलं ददातु’ इति रामदासस्य
वचनं श्रुत्वा सः अवदत् - “मम गृहेऽपि अधिकं जलं
नास्ति । अनावृष्टिकारणात् अधुना सर्वत्र जलाभावः
अस्ति” इति ।

एतत् वचनं श्रुत्वा रामदासः भग्नाशः जातः । तथापि

सः पुनः पुनः प्रार्थनां कृतवान् । अन्ते च सः गृहस्वामी अनिच्छया एव लघुपत्रे अल्पमात्रं जलं तंयोः कृते दत्तवान् । तौ सन्तोषेण जलं पीतवन्तौ ।

ततः प्रस्थानसमये देवदूतः धनिकस्य गृहात् अपहृतं सुवर्णपात्रं कृपणस्य पात्रस्य समीपे स्थापितवान् । एतत् दृष्ट्वा रामदासः विस्मयाकुलः सन् ‘किमस्ति तस्य मनसि’ इति गाढं चिन्तयन् आसीत् । ‘किम् एषः देवदूतः विश्वासयोग्यः ?’ इत्यपि सन्देहः तस्य मनसि उत्पन्नः । परन्तु सः मौनेन स्थितवान् ।

सायद्वाले तौ गुहां प्रति प्रस्थितवन्तौ । मार्गमध्ये राजमन्दिरमिव विशालं किञ्चित् भवनं दृष्टवन्तौ । भवनस्य अन्तर्भागः दीपप्रभया प्रकाशमानः असीत् । तत्र बहवः जनाः सङ्घीते, नाट्ये च निरताः आसन् ।

तत् दृष्ट्वा देवदूतः रामदासं पृष्टवान् - “तत् कस्य गृहम् ? तत्र कः विशेषः ?” इति ।

रामदासः उक्तवान् - “एतत् कस्यचित् महाधनिकस्य गृहम् । सः बहुकालम् अनपत्यः आसीत् । सन्तानलाभाय

तौ दम्पती बहूनि व्रतानि आचरितवन्तौ । अन्ते च गते वर्षे तयोः एकः पुत्रः जातः । तस्य शिशोः प्रथमं जन्मदिनम् अद्य आचरन्तः सन्ति” इति ।

“एवं चेत् आवाम् अपि तत्र गत्वा शिशुम् आशिषा सम्भावयावः” इति देवदूतः अनुरोधं कृतवान् ।

तदनुसारेण तौ धनिकस्य भवनं गतवन्तौ । गृहस्वामी सपलीकः तयोः सत्कारं कृतवान् । तदनन्तरं तौ अन्तः गत्वा दोलायां निद्रितवन्तं शिशुं दृष्टवन्तौ । अन्ये गृहजनाः सर्वे उत्सवे मग्नाः आसन् । न कञ्चिदपि दोलायाः पार्श्वे आसीत् । देवदूतः आशीर्वादकरणच्छलेन शिशोः समीपं प्राप्य अन्यदर्शनं विना तस्य कण्ठं

निष्पीड्य श्वासं निरुद्ध्य शिशुं मारितवान् । रामदासः देवदूतस्य ईदशम् अकार्यं दृष्ट्वा रोषाकुलः अभवत् । किन्तु तत्समये मौनमेव अवलम्बितवान् । ततः शीघ्रं तौ गुहां प्रति प्रस्थितौ ।

गुहां प्राप्य रामदासः कोपेन देवदूतम् अपृच्छत् - “अहो, भवान् देवदूतः अस्ति । अतः भवान् सत्युरुषः इति मया विचित्रम् । किन्तु कीदृशः एषः भवतः व्यवहारः ? किमर्थम् एतादृशम् अन्यायं कृतवान् ?” इति ।

किञ्चित्कालं तूष्णीं स्थित्वा ततः देवदूतः अवदत् - “रामदास, मया विचिन्त्य एव तथा कृतम् । तस्य कारणं शृणोतु - आवाभ्यां दृष्टः प्रथमः धनिकः दयालुः धर्मिष्ठश्च । किन्तु सः दुरभिमानी । अतः एव सः सुवर्ण-रजतपात्रेषु भोजनं परिवेश्य स्वीयसम्पत्तेः प्रदर्शनं कृतवान् । तस्य सुवर्णपात्रम् अपहृतं यत् तत् तस्य दण्डनाय एव । किमर्थम् ईश्वरः कतिपयजनेभ्यः अधिकां सम्पत्तिं यच्छति ? दीनानां साहाय्यं कुर्वन्तु इत्येव । न तु अहङ्कारम्

अनुभवितुम् ।

द्वितीयः सः कृपणः स्वभावतः न दानशीलः, तथापि अद्य भवतः प्रेरणया जलं दत्त्वा पिपासितयोः आवयोः उपकारं कृतवान् । अतः तस्मै सुवर्णपात्रम् उपहाररूपेण मया दत्तम् । तेन न केवलं सः दानशीलः भविष्यति, अपि तु तेन ज्ञायते यत् सत्कर्माणि शीघ्रमेव फलदायकानि भवन्ति इति ।

अन्यौ तौ च धनिकदम्पती पुत्रलाभाय बहूनि सत्कर्माणि कृतवन्तौ इति तु सत्यम् । परन्तु पुत्रलाभानन्तरं न किञ्चित् सुकृतं कृतवन्तौ । अन्यच्च शिशुम् उपेक्षमाणौ अधर्मकार्येषु व्यापृतौ अपि । तयोः स्वभाव-परिष्काराय कठिनं दण्डनं दातव्यमेव । अतः मया तथा कृतम् । आगामिकाले यदा तयोः अपत्यं भविष्यति तदा तौ अप्रमत्तौ भविष्यतः” इति ।

रामदासः देवदूतस्य विवरणं श्रुत्वा स्वस्य मूढतां ज्ञात्वा तं क्षमां प्रार्थितवान् । देवदूतः पुनः उक्तवान् - “ईश्वरः मनुष्येण क्रियमाणं धर्मम् अर्धर्म, न्याय्यम् अन्यायं च सर्वं जानाति । तदनुसारमेव तेभ्यः शुभाशृभ-फलानि ददाति । ईश्वरस्य मानदण्डं ज्ञातुं मनुष्याः न शक्नुवन्ति । अहं भवन्तं स्वर्गं नेतुमेव आगतः । किन्तु अद्यापि भवान् चिन्तयति यत् ईश्वरस्य कर्माणि सर्वाणि मानवानुगुणानि इति । भवतः चिन्तनम् इतोऽपि अपक्रम् । अतः भवता इतोऽपि कञ्चित् कालं यावत् भूलोके एव स्थातव्यम् । तदनन्तरमेव भवान् स्वर्गम् आगन्तुम् अर्हः भविष्यति” इति ।

एवम् उक्त्वा देवदूतः तिरोभूतः अभवत् । रामदासः देवदूतस्य पुनरागमनं प्रतीक्षमाणः तत्रैव स्थितवान् ।

पञ्चतन्त्रकथा:

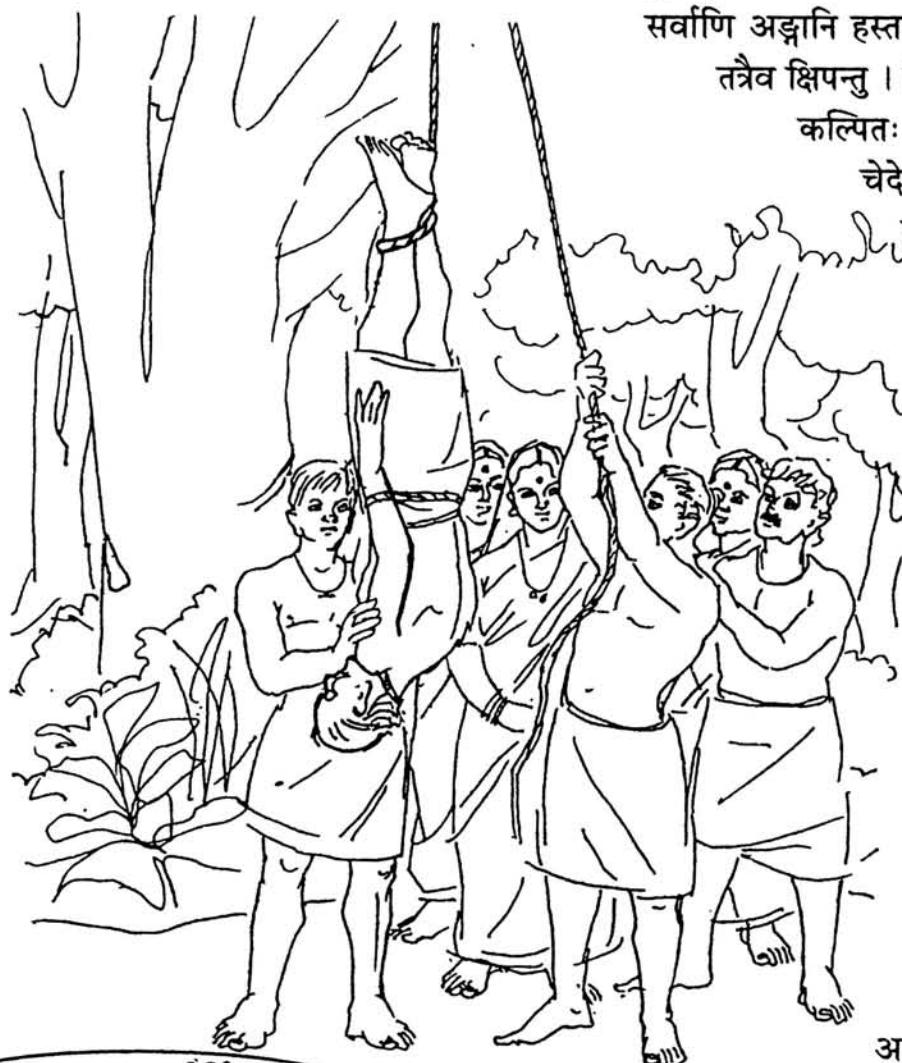

धूर्तः वृद्धः

बालभोदिनी

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन धूर्तः वृद्धः निवसति स्म ।
आजीवनं तेन तत्रत्या: सर्वे ग्रामीणाः
नानप्राकारेण पीडिताः वश्चिताश्च ।

एकदा सः वृद्धः सन्निपातज्जरेण ग्रस्तः जातः ।
तदर्थं कृता चिकित्सा व्यर्था जाता । अन्ते यदा
आसन्नमरणः जातः तदा सः पुत्रं समीपम् आहूय तस्य
कर्णे किमपि उक्तवान् । ततः पुत्रः सर्वान् ग्रामीणान्
स्वगृहम् आहूतवान् । तेषां समक्षं कृताञ्जलिः भूत्वा
साश्रुनयनः वृद्धः मधुरया वाण्या उक्तवान् - “भोः भोः
बान्धवाः ! अहं पापात्मा नीचस्वभावश्च । सत्यमिदं यत्
मया भवद्द्वयः सर्वदा कष्टानि एव प्रदत्तानि । न कोऽपि

• शाकटायनः कीर्तिवल्लभः

अत्र एतादृशः जनः निवसति यः मया न पीडितः ।
दुरात्मा अहं क्षमार्हः अपि नास्मि” इति ।

पुनश्च सः वृद्धः एव उक्तवान् - “अहं चिन्तयामि यत्
मम मृत्युः सन्निहितः अस्ति । अतः अधुना वा भवतां
पुरतः क्षमायाचनं करोमि इति । अहं विनयानतः भूत्वा
प्रार्थनां करोमि । अवश्यं मम अपराधं क्षाप्यन्तु ।
अन्यच्च मम अन्तिमेच्छा काचित् अस्ति । तामपि भवतां
पुरतः निवेदयामि - यदा मम प्राणाः शरीरात् निर्गमिष्यन्ति
तदा भवन्तः सर्वे मम एतत् शरीरं पुरतः दृश्यमानम्
अरण्यं नयन्तु । तत्र स्थितस्य महावटवृक्षस्य सर्वोच्च-
शाखायां मम शवस्य पादौ रज्जुभिः दृढं बद्धवा शिरश्छेदनं
कुर्वन्तु । ग्रीवातः कण्ठं पृथक्कृत्य तत्पश्चात् शरीरस्य
सर्वाणि अङ्गानि हस्तपादादीनि पृथक् पृथक् कर्तयित्वा
तत्रैव क्षिपन्तु । तेन गृध्राणां वायसानां वा आहारः

कल्पितः भवतु । भवन्तः एवं करिष्यन्ति
चेदेव अहं मम दुष्कृत्यानां प्रायश्चित्तं
प्राप्स्यामि । एषा एव मम
अन्तिमेच्छा” इति । तावता तस्य
प्राणाः गताः एव ।

एतत् सर्व दृष्ट्वा सर्वे ग्रामीणाः
अत्यन्तं विस्मिताः सञ्चाताः ।
‘अहो वृद्धस्य एतादृशी इच्छा !’
इति ते परस्परं वार्तालापं
कृतवन्तः । ततः परं किञ्चित्
विचार्य वृद्धस्य प्रार्थनानुसारं
तस्य शवम् अरण्यं नीतवन्तः ।
तत्र वटवृक्षस्य शाखायां तस्य
पादौ रज्जुभिः दृढं बद्धवा तस्य
शरीरं लम्बितवन्तः । ततः
तस्य शिरः कर्तयित्वा भूमौ
पातितवन्तः च ।

तावता वृद्धस्य पुत्रः तत्र
आगतः । तस्य पृष्ठतः केचन
राजभटाः अपि आसन् ।

बाल मोढिनी

तान् ग्रामीणान् दर्शयन् वृद्धस्य पुत्रः उच्चैः रोदनं कुर्वन् - “भोः राजभटाः ! भवन्तः एव पश्यन्तु एतान् । एते सर्वे मम पितुः शत्रवः । एतेषां मम पितुः च न्यायालये विवादः आसीत् । परन्तु एते स्वपराजयं परिभाव्य मम

पितुः मारणं कृतवन्तः । अत्र पुनः अन्यस्य प्रमाणस्य आवश्यकता नास्ति खलु ? कथं क्रूरतया एते तं मारितवन्तः इति भवन्तः शत्रं दृष्ट्वा एव अवगन्तुं शक्नुवन्ति । एते कथं दण्डनीयाः इति भवन्तः एव निर्णयं कुर्वन्तु” इति ।

ततः ते राजभटा तदेव सत्यमिति मत्वा तान् सर्वान् ग्रामीणान् कारागारे स्थापितवन्तः ।

धूर्तः सः वृद्धः स्वस्य मरणानन्तरमपि एवं ग्रामीणान् पीडितवान् आसीत् । अहो धूर्ता वृद्धस्य !

□□

रागिणां कीटशी गतिः

• (सं) मनीष जोशी,
पोरबन्दर

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन
वणिक् आसीत् । सः
महान् कृपणः । सः आदिनम् आपणे
कार्यं करोति स्म । तेन बहुधनं
सम्पादितम् आसीत् ।

स्वीये वार्धके अशीतितमे वर्षे
सः अतीव रुणः जातः । तस्य
अङ्गानि शिथिलानि जातानि ।
वार्तालापः अपि स्थगितः अभवत् ।

तस्य पली-पुत्रादयः सर्वे ऽपि
चिन्तितवन्तः यत् अस्य मरणं
सन्निहितम् इति । ते सर्वे तस्य शश्यां
परिवार्य स्थितवन्तः आसन् । तदा
वृद्धस्य ओष्ठयोः कम्पनं जातम् ।

तस्य पुत्राः चिन्तितवन्तः यत् पित्रा बहु धनं संगृह्य
रक्षितम् अस्ति । तत् कुत्र स्थापितम् इति अस्मान् वक्तुम्
इच्छति सः इति ।

अतः ज्येष्ठपुत्रः तस्य कर्णसमीपं स्वस्य मुखम् आनीय
पृष्ठवान् - “तात ! वदतु, किं वक्तुम् इच्छति ?” इति ।

वृद्धः तं पृष्ठवान् - “भवतः माता कुत्र अस्ति ?”

“अत्रैव मञ्चसमीपे अस्ति... ।” सः उक्तवान् ।

“भवतः कनिष्ठभ्राता कुत्र ?”

“सोऽपि अत्रैव अस्ति... ।”

“मध्यमभ्राता... ?”

“सः अपि अत्रैव अस्ति... ।”

“भवतः पली कुत्र... ?”

“सा मम पार्श्वे एव अस्ति...।”

“भवतः भ्रात्रोः पत्न्यौ...?”

“तेऽपि अत्र पार्श्वे एव स्तः।”

‘अन्त्यकाले सः सर्वान् द्रष्टुम् इच्छति । अतः एकैकमपि स्मरति’ इति केचन चिन्तितवन्तः । ‘संगृह्ण स्थापितस्य धनस्य विषयं सूचयितुमेव सर्वान् आह्वयन् मुञ्चन्ति संसारे मोहम् !

अस्ति’ इति सर्वे पुत्राः चिन्तितवन्तः ।

परन्तु वृद्धः क्षीणदृष्ट्या सकृत् सर्वान् दृष्ट्या उक्तवान्

- “भवन्तः सर्वे अत्रैव सन्ति । तर्हि आपणे कः तिष्ठति ?” इति ।

अहो ! रागिणां कीदृशी गतिः यत् ते अन्तकालेऽपि न मुञ्चन्ति संसारे मोहम् !

□□

अनन्यशरणत्वम्

• (सं) मुक्तिचन्द्रविजयः
मुनिचन्द्रविजयश्च

न नदृपतिः मगधदेशे पाटलीपुत्रे शासनं कुर्वन् आसीत् । चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य साहाय्येन पाटलीपुत्रं वशीकर्तुं प्रयत्नं कुर्वन् आसीत् । नन्दनृपतिः अपि चाणक्यं चन्द्रगुप्तं च निग्रहीतुं सर्वत्र सैनिकान् नियुक्तवान् आसीत् ।

अपि तयोः महती चिन्ता जाता । यतः तौ पादचारिणौ, सैनिकश्च अश्वारूढः ।

‘यदि विलम्बः भवति तर्हि सः आवां निग्रहीष्यति । अतः झटिति कोऽपि उपायः चिन्तनीयः’ इति चाणक्यः निर्णयं कृतवान् ।

तदा एव तेन मार्गपार्श्वे कश्चन कासारः दृष्टः

। चाणक्यः तदा चन्द्रगुप्तम् उक्तवान् - “वत्स ! भवन् अस्मिन् कासारे निमग्नः भवतु । यावदहं न वदामि तावत् तत्र निमग्नः एव तिष्ठतु” इति ।

चन्द्रगुप्तः विनाप्रतिवचनं तथैव कृतवान् । चाणक्यः झटिति रजकवेषण वस्त्राणि क्षालयन्

कदाचित् चाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह गुप्तरूपेण अरण्यमार्गेण गच्छन् आसीत् । तयोः तथा गमनवार्ता कथमपि ज्ञात्वा कश्चन सैनिकः अश्वारूढः सन् तयोः अनुधावनं कृतवान् । अश्वारूढः कश्चन आवाम् अनुसरति इति चाणक्यः कथमपि ज्ञातवान् । वेगेन पलायमानयोः

कासारस्य तीरे स्थितवान् ।

अल्पेन समयेन अश्वारूढः सैनिकः तत्र आगतवान् एव । सः रजकं दृष्ट्या अपृच्छत् - “भोः ! अत्र गच्छन्तौ चाणक्य-चन्द्रगुप्तौ दृष्टवान् वा भवान् ?” इति ।

रजकवेषधारी चाणक्यः अवदत् - “अहं सम्यक् न

जानामि । परन्तु कश्चन युवा कासारं प्रविशन् मया दृष्टः । अधुनापि सः कासारे एव अस्ति । ममापि सः चन्द्रगुप्तसद्शः इति अभासत । भवान् अत्र सम्यक् अन्वेषणं करोतु । तम् अन्विष्य तस्य मस्तकं कर्तयतु” इति ।

तत् श्रुत्वा सः सैनिकः सन्तुष्टः अभवत् । सः स्वीयानि वस्त्राणि खड्ढं च उन्मुच्य तीरे स्थापयित्वा कासारं प्रविष्टवान् ।

रजकवेषधारी चाणक्यः विद्युद्गेन तं खड्ढं गृहीत्वा तस्य सैनिकस्य मस्तकं कर्तितवान् । अनन्तरम् उच्चैः उक्तवान् - “भोः चन्द्रगुप्त ! कासारात् बहिः आगच्छतु । अधुना नास्ति भयलेशः” इति ।

चन्द्रगुप्तः बहिः आगतवान् । तस्य सैनिकस्य वस्त्राणि धृत्वा तम् एव अश्वम् आरुह्य तौ वेगेन ततः गतवन्तौ ।

मार्गे चाणक्यः पृष्ठवान् - “वत्स ! चन्द्रगुप्त ! यदा मया सैनिकं प्रति ‘चन्द्रगुप्तः कासारे अस्ति । तस्य मस्तकं कर्तयतु’ इति उक्तं तदा भवता किं चिन्तितम् ? मम विषये किं भवान् न कुपितः ?” इति ।

चन्द्रगुप्तः निश्शङ्कम् उक्तवान् - “भगवन् ! मम पूर्णः विश्वासः अस्ति यत् तत्रभवान् यत् करोति तत्र एव मम हितं निहितम् अस्ति इति । मम मस्तकं भवतः उत्सङ्घे न्यस्तम् । यथेच्छं करोतु भवान्” इति ।

चन्द्रगुप्तस्य वचनं श्रुत्वा स्वस्मिन् तस्य पूर्णविश्वासं ज्ञात्वा चाणक्यः चिन्तितवान् - ‘मगधराज्यं प्राप्य अपि एषः मदाज्ञां न लङ्घयति । मदोद्धतः न भविष्यति’ इति । ततः ‘मया सत्यात्रस्य एव साहाय्यं क्रियमाणम् अस्ति’ इति सः निश्चिन्तः जातः ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा : २९

• चारुदत्तः   • अरसु

शत्रवोऽपि हितायैव - २

मास्तु । अहमेव प्रथमं कार्यं साधयामि ।

मास्तु अहमेव ।

तयोः कोलाहलं श्रुत्वा विप्रः जागरितः ।

भोः विप्र ! एषः भवन्तं भक्षयितुमिच्छति ।

भोः, एषः भवतः गोयुगम् अपहृमिच्छति ।

हन्त ! इष्टदेवता-स्मरणं करोमि

सः देवताप्रार्थनया आत्मानं राक्षसात् रक्षितवान् ।

दण्डप्रयोगेण चोरात् गोयुगमपि रक्षितवान् ।

समाप्तम्

— नामः माहात्म्यम् —

बालभोदिनी

• (सं) पराम्बा श्री योगमाया

श्री रामचन्द्रस्य लङ्घाभियानसमयः । नल-नीलयोः मार्गदर्शने सागरोपरि सेतुनिर्माणम् आरब्धम् आसीत् । सुविशालेषु प्रस्तरखण्डेषु रामनाम विलिख्य स्थापनेन ते जले अनिमग्नाः सन्तः स्थिरतया तिष्ठन्ति स्म । सुग्रीवस्य वानरसेना उत्साहेन कार्यमग्ना आसीत् ।

रामचन्द्रः चिन्तितवान् - 'एते सर्वेऽपि उत्साहेन कार्यं कुर्वन्ति । अहं तु वृथा समययापनं करोमि । मयापि एतेषां साहाय्यं करणीयम्' इति ।

पुनः सः चिन्तितवान् - 'मम नामलेखनेन शिलाखण्डाः सागरजले अनिमग्नाः स्थिरतया तिष्ठन्ति । एवं चेत् मम हस्तस्पर्शेन तेषां का स्थितिः भविष्यति? परन्तु तदा यदि ते जले निमग्नाः भविष्यन्ति तदा तु मम स्थितिः शोचनीया भविष्यति ... ।'

एवं चिन्तयन् श्रीरामः सागरतटे कार्यरतेभ्यः वानरेभ्यः किञ्चिद् द्वारं गतवान् । तत्र चतसूषु दिक्षु अपि सः दृष्टिं प्रसारितवान् । द्वे सेतुनिर्माणे लग्नाः वानराः बिन्दुवत् दृश्यन्ते स्म । एतदेव उचितं स्थानम् इति मत्वा श्रीरामः स्वीयसंशयस्य परीक्षणे प्रवृत्तः जातः ।

श्रीरामः भूम्याः एकां शिलाम् उन्नीय तां सागरजले निक्षिप्तवान् । अहो आश्वर्यम् ... ! शिला तु पूर्णतया सागरजले निमग्ना जाता ।

श्रीरामः विचित्रया भावनया उपेतः सन् चतसूषु दिक्षु

पुनः दृष्टिं प्रसारितवान् । परन्तु तत्र कोऽपि न दृष्टः । तेन किञ्चित् आश्वस्तः सन् यदा पृष्ठतः दृष्टवान् तदा तेन लक्षितं यत् हनुमान् तत्र स्थित्वा हसन् अस्ति ! "भवान् कदा अत्र आगतवान् हनुमन् ... ?" रामः अपृच्छत् ।

"यदा भवान् अत्र आगतवान् तदा एव अहमपि आगतवान्" - इति हनुमान् विनयेन उक्तवान् ।

"तर्हि भवाता किञ्चित् दृष्टं किम् ?" - रामः पृष्ठवान् ।

"भवता यत् कृतं तत् सर्वमपि मया दृष्टम्... ।"

"कथयतु तर्हि किं दृष्टम् इति... ।" - रामः कुरुहलेन पृष्ठवान् ।

हसन्मुखः हनुमान् उक्तवान् - "भवान् स्वीयेन वरदहस्तेन एकां शिलाम् उन्नीय सागरजले क्षिप्तवान् । सा च जले निमग्ना जाता... ।"

तस्य वचनं श्रुत्वा अनेन सर्वमपि दृष्टमेव इति निश्चित्य श्रीरामः लज्जा इव उक्तवान् - "हनुमन् ! एतं विषयम् आवाभ्याम् ऋते न कोऽपि अन्यः जानातु । अतः भवान् कुत्रापि न कथयतु... ।"

हनुमान् उक्तवान् - "भगवन्... ! अहं तु सर्वान् अपि एतं विषयं सघोषं श्रावयामि... ।"

तत् श्रुत्वा कोपेन इव रामः उक्तवान् - "हनुमन् ! किं भवान् माम् अपमानितं कर्तुम् इच्छति... ?"

"नहि नहि भगवन् ! एषः तु भवतः महिमा !" - हनुमान् सविशासम् उक्तवान् ।

रामः आश्वर्येण हनुमतः मुखमेव दृष्टवान् । तदा हनुमान् विनयेन तस्य पादयोः प्रणामं कृत्वा उक्तवान् - "प्रभो ! अस्य एषः एव अर्थः यत् भवान् यं त्यजति तस्य पतनं निश्चितमेव इति ।"

□□

कोऽहम् ?

द यानन्दसरस्वती यदा युवकः आसीत् तदा सः सद्गुरोः अन्वेषणं कुर्वन् आसीत् । तदर्थं सः ग्रामं ग्रामम् अटति स्म । एवम् अटन् सः कदाचित् मथुरानगरं प्राप्तवान् । तत्र तेन स्वामिविरजानन्दस्य विषये बहु श्रुतम् । विरजानन्दः जन्मना अन्धः । परन्तु प्रज्ञाचक्षुः सः महान् ज्ञानी इति विख्यातः आसीत् । दयानन्दसरस्वती जिज्ञासावशात् शीघ्रं तत्र गतवान् यत्र स्वामिविरजानन्दः वसति स्म ।

विरजानन्दस्य उटजं प्राप्य द्वारे शब्दम् अकरोत् दयानन्दः । किञ्चित्कालं यावत् तत्र निश्शब्दता एव आसीत् । क्षणानन्तरम् उटजस्य अन्तर्भागात् विरजानन्दस्य ध्वनिः

बाल मोदिनी

• (सं) डा० अञ्जलाला

श्रुतः - “कः भवान् ?” इति

दयानन्दः सविनयं “कोऽहम् ?” इत्येव ज्ञातुम् इच्छामि । अतः एव अत्र आगतवान् अस्मि” इति अवदत् ।

तत् वाक्यं श्रुतवतः विरजानन्दस्य मनः उल्लसितं जातम् । हृदयं च आनन्देन विकसितम् । सः अवगतवान् यत् ‘एषः एव यथार्थः जिज्ञासुः’ इति । ‘यम् अहं आ बहोः कालात् प्रतीक्षमाणः आसं सः अद्य समागतः’ इति चिन्तयित्वा झटिति द्वारम् उद्घाट्य सः दयानन्दं पृष्ठवान् - “भवान् किं पठितवान् अस्ति ?” इति ।

दयानन्दः गुरुं हृष्ट्वा सन्तोषेण मूकः एव सज्ञातः आसीत् । तेन अन्विष्यमाणः गुरुः पुरतः एव स्थितः आसीत् । सः विनयेन उक्तवान् - “महात्मन् ! कांश्चन ग्रन्थान् पठितवान् अस्मि” इति ।

तदा स्वामी विरजानन्दः गम्भीरस्वरेण “वत्स सरलसुबोधाः आर्षग्रन्थाः भवता पठनीयाः । अनार्षाः तु त्यक्तव्याः” इति अवदत् ।

दयानन्दः गुरोः आदेशं हृदये निधाय अध्ययनम् अकरोत् । ततः महत् ज्ञानं च प्राप्तवान् ।

गुरुशिष्योः एतेन ऐतिहासिकमेलनेन कालान्तरे विश्वमानवतायाः क्षेत्रे वेदानां नवीनमार्गः प्रतिष्ठापितः अभवत् । □□

परमेश्वरभक्तः

• (सं) हरिप्रिकाशस्वामी

क

स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन शिवभक्तः
आसीत् । सः शिवम् एव
पूजयति, न तु अन्यं देवम् ।

कदाचित् सः तीर्थाटनार्थं
प्रस्थितवान् । मार्गे यत्र शिवालयं पश्यति
तत्र गत्वा शिवार्चनं कृत्वा एव सः अग्रे
गच्छति । परन्तु विष्णुमन्दिरं पश्यति
चेत् तं मार्गमेव परित्यज्य अन्येन मार्गेण
गच्छति । विष्णोः विषये महती द्वेषबुद्धिः
आसीत् तस्य मनसि ।

एवमेव गच्छन् सः कदाचित् कश्चित्
विस्मयकरं विग्रहं दृष्टवान् । तस्य
विग्रहस्य अर्धभागे शिवस्य रूपम्
आसीत् । ललाटे भस्म, शिरसि जटा,
तत्र गङ्गा, कण्ठे सर्पः, कटौ मृगचर्म -
इत्यादीनि तत्र आसन् । अर्धभागे च
विष्णोः रूपम् आसीत् । तत्र तु ललाटे
ऊर्ध्वतिलकं, शिरसि किरीटम्, कण्ठे
हारः, कटौ पीताम्बरं, हस्ते गदा इत्यादीनि
आसन् ।

तं हरिहरविग्रहं दृष्ट्वा विस्मितः सन्
सः चिन्तितवान् - 'इदानीं किं करोमि ?
यदि अर्चनम् अकृत्वा अग्रे गच्छामि
तर्हि शिवापराधी भवामि । यदि पूजां
करोमि तर्हि विष्णुः अपि पूजितः
भवति ... ।'

एवं चिन्तयन् सः किञ्चर्तव्यतामूढः जातः । परन्तु सः
शीघ्रमेव कथं पूजा करणीया इति निर्णयं कृतवान् । ततः
सः एकं तनुम् आनीय हरिहरयोः मध्ये लम्बयित्वा
विभागं कल्पितवान् । ततः आरब्धा पूजा । मन्त्रपठनपूर्वकं
सः पुष्पैः शिवस्य अर्चनं कृतवान् । तत्पश्चात्
धूपदानपूजा । तदा तेन चिन्तितं - 'यदि धूपार्पणं करोमि

जन्य

तर्हि सः धूपः विष्णोः नासिकाम् अपि प्रविशति । अहं
किम् करोमि ?' इति ।

किञ्चित् विचार्य सः किञ्चित् कार्पासम् आनीय तेन
विष्णोः नासिकायाः पिधानं कृतवान् । ततः धूपपूजां
कृतवान् । दीपदर्शनवेलायां तु वस्त्रेण विष्णोः नेत्रे पिधाय
पूजां कृतवान् । तत्पश्चात् शिवाय नैवेद्यं समर्प्य क्षमा-
याचनं कृत्वा नेत्रे निमील्य प्रार्थनां कृतवान् ।

तदा सः अनुभूतवान् यत् स्वस्य पुरतः तेजःपूर्ण कृतवान् ।
किमपि रूपम् उपस्थितम् इति । यदा नेत्रे उन्मीलितवान्
तदा सः पुरतः भगवन्तं विष्णुं दृष्टवान् । आश्चर्येण
कोपेन च सः उक्तवान् - “भोः भवान् किमर्थम्
आगतवान् ? अहं तु भवन्तं न आहूतवान् ...” इति ।

भगवान् विष्णुः सस्मितम् अवदत् - “जानामि ।
किन्तु पूजायाः आरम्भतः समाप्तिपर्यन्तमपि भवतः मनः
मयि एव आसीत् । एवम् अनन्यमनसा यः मां स्मरति
तम् अहम् अनुगृह्णामि । अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि ।
अपेक्षितं वरं याचतु” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा सः भक्तः अवगतवान् यत् हरि-
हरयोः यथार्थतया अभेदः एव अस्ति । अऽनः अहमेव
तयोः मध्ये भेदं कल्पितवान् । भवतु, पुनः कदापि
हरिहरयोः मध्ये भेदं न कल्पयामि’ इति प्रतिज्ञामपि सः

कृतवान् ।

सः एवम् एकेनैव श्लोकेन तयोः स्तोत्रं कृतवान् -
गवीशयानी नगजार्तहारी कुमारतातः शशिखण्डमौलिः ।
लङ्घेशसम्पूजितपादपद्मः पायादनादिः परमेश्वरो वः ॥
(गवीशयानी = वृषभवाहनः, नगजार्तहारी = पार्वती-
दुःखनाशकः, कुमारतातः = स्कन्दस्य पिता, शशिखण्ड-
मौलिः = चन्द्रशेखरः, लङ्घेशसम्पूजितपादपद्मः = रावण-
पूजितचरणकमलः परमेश्वरः पायात् । प्रतिपदं प्रथमाक्षरं
परित्यज्य पठनेन विष्णुपरकः अर्थः भवति । यथा -
वीशयानी = गरुडवाहनः, गजार्तहारी = गजेन्द्रपीडाहारकः
मारतातः = मन्मथस्य पिता, शिखण्डमौलिः = मयूर-
पिछ्छभूषितमौलिः, केशपूजितपादपद्मः = कः - ब्रह्मा,
ईशः - शिवः एताभ्यां पूजितपादकमलः रमेश्वरः विष्णुः
पायात् ।) □□

त्यागरय फलम्

बालभोदिनी

• (सं) चारुमति:

क श्रन शिल्पी आसीत् । सः यां यां शिलां पश्यति
स्म तथा शिलया सुन्दरी मूर्ति निर्माय
विक्रीणीते स्म ।

एकदा सः काञ्चित् महर्तीं
शिलां दृष्टा - 'अहो एषा
शिला अतीव उत्तमा
अस्ति । एतया
उत्तमं विग्रहं कुर्याम्'
इति चिन्तयित्वा तां
शिलां खण्डयित्वा
भागद्वयं कृतवान् ।
तयोः एकं भागं
स्वीकृत्य तत्र
विग्रहनिर्माणे
उद्युक्तं ।
अभवत् ।

परं सः शिलाभागः

शिल्पिनः प्रहारं न सहते स्म ।

ततः दूरं गन्तुं प्रयत्नं करोति स्म च । शिल्पी बहुधा
प्रयत्नं कृतवान् । अन्ते च निराशः भूत्वा तं परित्यज्य
अन्यं भागं स्वीकृतवान् । बहुपरिश्रमेण तत्र विग्रहनिर्माण-
कार्यं निरन्तरं कृतवान् । अनेकानि दिनानि गतानि ।
तस्यां शिलायां सुन्दरः गणेशविग्रहः निर्मितः ।

सः गणेशविग्रहः देवालये प्रतिष्ठापितः अभवत् ।
पूर्वं विग्रहं कर्तुं तेन या शिला उपयुक्ता सा देवालयस्य
बहिर्भागे निपतिता आसीत् । जनाः ताम् अन्तः आनीय
नारिकेलभञ्जनार्थं तस्याः उपयोगं कुर्वन्ति स्म ।

एकदा सा शिला देवालये मूर्तिरूपेण स्थितां शिलाम्
एवम् अवदत् - “भवती भाग्यशालिनी । केभ्यञ्चित्
दिनेभ्यः पूर्वम् आवां द्वेऽपि एकस्याः एव महाशिलायाः
भागभूते आस्व । परं भवती अधुना देवालयस्य अन्तः
मूर्तिरूपेण विलसति । प्रतिदिनं भवत्याः एव अभिषेकः
भवति । हाराः भवत्याः कण्ठे विराजन्ते । परं मम गतिः

ईदृशी । प्रातः एव मदुपरि नारिकेलभञ्जनम् आरभन्ते
जनाः । एतां वेदनाम् अनुभवन्ती अतिकष्टेन अहं दिनं
यापयामि” इति ।

तदा मूर्तिरूपेण स्थिता शिला अवदत् - “सखि !
शिल्पी पूर्वं मूर्ति कर्तुं भवतीमेव गृहीतवान् । तद्दिने तस्य
प्रहारम् असहमाना भवती अतीव वेदनया दूरं गच्छति
स्म । तदा शिल्पी भवतीं परित्यज्य मां गृहीतवान् । अहं
वेदनां सहमाना तितिक्षया तुष्णीम् अतिष्ठम् । ताः वेदनाः
मम हिताय एव इति अचिन्तयम् । अतः अधुना एतादृशम्
अदृष्टं प्राप्तम् । मम त्यागस्य फलम् एतत्” इति ।

तस्याः वचनं श्रुत्वा सा शिला ज्ञातवती यत् जीवने
तादृशम् अदृष्टं प्राप्तव्यं चेत् तदर्थं कश्चन त्यागः करणीयः
एव भवति इति । स्वस्य मूर्खतायाः विषये सा लज्जिता
अभवत् ।

□□

२८ व्याख्या: अभ्यासः

क स्मिंश्चित् ग्रामे बहुकालपर्यन्तम् अनावृष्टिः आसीत् ।

भूमिः शुष्का जाता । पानजलस्य अपि अभावः
जातः । तदा जनाः दैवज्ञस्य समीपं गत्वा विचारितवन्तः ।

दैवज्ञः ग्रहगतिं परिशील्य उक्तवान् - ‘‘न केवलम्
अस्मिन् वर्षे, अपि तु आगामित्रिवर्षपर्यन्तमपि अत्र वृष्टिः
न भविष्यति’’ इति ।

तत् श्रुत्वा ग्रामवासिनः सर्वे जीवनार्थं यत्र कुत्रापि
गतवन्तः । सः

ग्रामः एव निर्जनः
जातः ।

परन्तु तस्मिन्
अपि काले तस्य
ग्रामस्य एकः
कृषिकः तत्रैव
स्थितवान् आसीत् ।
जलाभावेऽपि सः
प्रतिदिनं स्वशुष्क-
क्षेत्रं कर्षन्
आसीत् ।

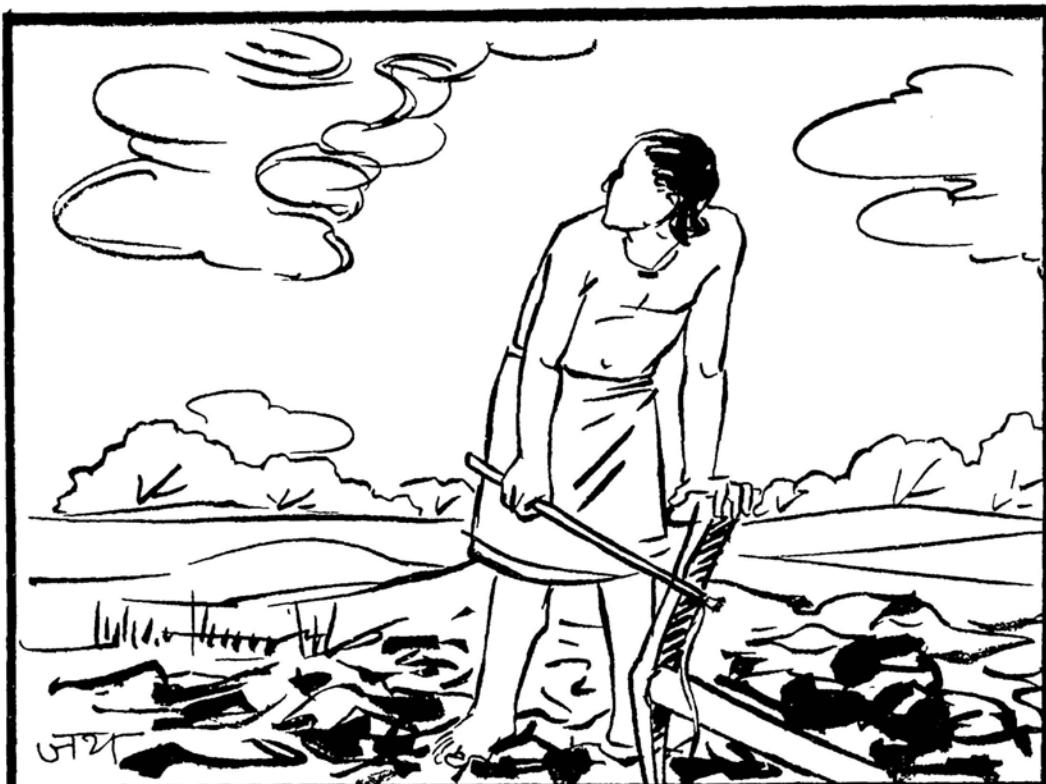
एकदा आकाशे
एकः मेघः सञ्चरन्
आसीत् । सः
कृषिकं दृष्ट्वा
आश्र्यचकितः सन्
तम् अपृच्छत् - ‘‘हे

कृषिक ! अत्र त्रिवर्षपर्यन्तं वृष्टिः न भविष्यति इति किं
भवता न श्रुतम् ? तत्कारणेनैव सर्वे जनाः ग्रामं परित्यज्य
यत्र कुत्रापि गताः । तथापि भवान् किमर्थं वृथा इदं शुष्कं
क्षेत्रं कर्षति ?’’ इति ।

तदा कृषिकः अवदत् - ‘‘सर्वे विषयाः मया ज्ञाताः
एव । किन्तु त्रिवर्षं यावत् यदि अहं कृषिकार्यं न करोमि,
तर्हि त्रिवर्षानन्तरं यदा वृष्टिः भविष्यति मम कृषिकार्यं
विस्मृतं भवेत् । तावता मम क्षेत्रकर्षणस्य अभ्यासः एव
नष्टः भवेत् । अतः एव अस्य कार्यस्य विस्मरणपरिहारार्थम्

बाल मोदिनी

• (सं) सावत्री रामकृष्णः

अहम् इदानीमपि कर्षामि’’ इति ।

तत् श्रुत्वा मेघः ‘‘साधु साधु’’ इति वदन् चिन्तितवान्
- ‘यदि अहमपि त्रिवर्षं यावत् न वर्षामि तर्हि वर्षणं
मया अपि विस्मृतं भवेत् । अतः अहम् अधूना एव
वर्षामि’ इति ।

ततः सः इटिति सर्वान् मेघान् आहूय ‘‘कृपया
वर्षन्तु’’ इति प्रार्थितवान् । तदा तत्र सुवृष्टिः अभवत् ।
सर्वेऽपि ग्रामवासिनः आनन्देन स्वक्षेत्रे कृषिकार्यम्
आरब्धवन्तः ।

□□

तत्र प्रीतिः यत्र निःस्वार्थता

बालभोदिनी

दे

वर्षिः नारदः एकदा लोकप्रवाससमये भगवतः
श्रीकृष्णस्य दर्शनार्थं द्वारकां प्राप्तवान् । श्रीकृष्णः
नारदाय अर्ध्यपाद्यादिकं दत्त्वा यथोचितं सत्कारं कृतवान् ।
ततः कुशलप्रश्रम् अकरोत् ।

सम्भाषणावसरे नारदः भगवन्तं श्रीकृष्णं स्वीयम् एकं
संशयम् एवं पृष्ठवान् - “प्रभो ! भवतः अस्तोत्तर-
षोडशसहस्रं पत्न्यः सन्ति इति मया श्रुतम् । तासु का
भवति अधिकं स्निह्यति ? सर्वाः अपि समानरूपेण
स्निह्यन्ति वा ?” इति ।

नारदस्य वचनं श्रुतवतः भगवतः हासः आगतः ।
सः शिरश्चालनेन नारदस्य अभिप्रायम् अङ्गीकृतवान् ।
उक्तवान् च - “महर्षे ! भवतः संशयः उचितः एव ।
किन्तु परीक्षानन्तरमेव अहम् एतस्य उत्तरं दातुं शक्नोमि ।
अथुना भवान् मम पत्नीनां समीपं गत्वा वदतु यत्
‘श्रीकृष्णः शिरोवेदनया पीडितः अस्ति’ इति ।”

एतत् श्रुत्वा विस्मितः नारदः - “किं भवतः शिरोवेदना
अस्ति इति मया असत्यं वक्तव्यं वा ? तेन किं सिद्धति ?”
इति पृष्ठवान् ।

“भवतः संशयनिवारणार्थम् एषा तु काचित् परीक्षा
अस्ति । अतः भवान् तत्र गत्वा तथैव वदतु । न
केवलम् तावत्, अपि तु तस्याः दूरीकरणोपायः एकः
एव अस्ति यत् प्रियायाः
अश्रुजलमिश्रिता पादेन मर्दिता च
मृत्तिका यदि मम ललाटे लेप्यते
तर्हि एव सा शाम्यति इत्यपि
वक्तव्यम्” इति ।

कृष्णस्य उपायं नारदः
ज्ञातवान् । सः शीघ्राति-
शीघ्रं रुक्मिण्याः अन्तःपुरं
गतवान् ।

पत्न्यः शिरोवेदनायाः
विषयं ज्ञात्वा रुक्मिणी-
देवी अतीव व्याकुल-
चित्ता जाता । सा
व्यग्रतया पृष्ठवती -

“तदर्थं किमपि औषधं न कृतं वा ?” इति ।

“अौषधार्थमेव अहम् अत्र आगतः । भगवतः
प्रियायाः अश्रुणि योजयित्वा पादेन मिश्रीकृता मृत्तिका
तस्य ललाटे लेपनीया । तदा एव तस्य शिरोवेदना
दूरीकृता भविष्यति” इति नारदः उक्तवान् ।

“हे महर्षे ! कीदृशम् अपराधं कर्तुं प्रेरयति माम् ... !
मम पादेन स्पृष्टा मृत्तिका भगवतः ललाटे योजनीया
वा ? तेन यत् पापं भवति तत् स्वीकर्तुम् अहं सज्जा
नास्मि” इति उक्तवती रुक्मिणी ।

नारदः ततः सत्यभामायाः समीपं गतवान् । परन्तु
सा अपि पादेन मिश्रीकृतां मृत्तिकां दातुं सज्जा नाभवत् ।

ततः नारदः श्रीकृष्णस्य एकैकस्याः पत्न्याः समीपम्
अपि गतवान् । भगवतः शिरोवेदनां तत्परिहारोपायं च
एकैकामपि सूचितवान् । किन्तु तासु कापि पापभीत्या
तादृशं कार्यं कर्तुं सज्जा न अभवत् ।

यदा द्वारकायां स्थिताः सर्वाः न अङ्गीकृतवत्यः तदा
नारदः ततः वृन्दावनं गत्वा राधाम् अपश्यत् । राधा
कृष्णसङ्गीर्तनं कुर्वती नृत्यन्ती आसीत् । तामपि नारदः
सम्पूर्णवृत्तान्तम् उक्तवान् ।

कृष्णस्य असौख्यवार्ता ज्ञातवत्याः राधायाः मुखे
म्लानता जाता । नेत्राभ्याम्

• पद्मनाभः

अश्रूणि धाराप्रवाहरूपेण निर्गतानि । तानि भूमौ पतितानि ।
तेन सा भूमिः आद्र्द्वा जाता ।

तदा राधा दुःखेन नारदम् उक्तवती - “देवर्षे ! भगवतः सौख्यप्राप्त्यर्थं मया किं करणीयम् इति कृपया भवान् आदिशतु” इति ।

“देवि ! भवत्या: अश्रूणां पतनेन या मृत्तिका आद्र्द्वा जाता तां पादेन मर्दयित्वा ददातु । तस्याः लेपनेन तस्य सौख्यप्राप्तिः भविष्यति” इति नारदः उक्तवान् ।

राधा अनुक्षणम् अन्यां कामपि चिन्ताम् अकृत्वा अश्रुजलसिक्तां मृत्तिकां पादेन मर्दयित्वा तां नारदस्य हस्ते दत्तवती । उक्तवती च - “हे महर्षे ! भवान् शीघ्रातिशीघ्रं द्वारकां गत्वा एतस्याः लेपनेन भगवतः शिरोवेदनायाः निवारणं करोतु” इति ।

‘परन्तु राधे ! भवत्या: पादेन मर्दितायाः मृत्तिकायाः

भगवतः ललाटे लेपनम् इति तु अपराधाय भवेत् खलु ? तस्य पापफलं भवत्या अनुभोक्तव्यं भवति इति तु भवती विस्मृतवती वा ?” इति नारदः उक्तण्ठतापूर्वकं पृष्ठवान् ।

राधा उक्तवती - “सर्वमपि अहं जानामि । परन्तु मम कृष्णस्य कृते कीदृशमपि पापफलम् अनुभवितुं नरकमेव गन्तुं वा अहं सज्जा । मम एकमेव लक्ष्यम् अस्ति यत् भवान् शीघ्रं गत्वा तस्य शिरोवेदनां दूरीकरोतु” इति ।

विस्मितः नारदः भगवतः समीपं गत्वा प्रवृत्तं सर्वं ज्ञापितवान् । तदा मन्दहासपूर्वकं भगवान् पृष्ठवान् - हे मुने ! इदानीं भवतः प्रश्रस्य उत्तरं प्राप्तवान् किल ?” इति ।

नारदः भक्तिपुरस्सरम् उक्तवान् - “हे भगवन् ! यत्र निःस्वार्थतया आत्मसमर्पणं भवति तत्र एव स्नेहः भक्तिः प्रीतिः च भवति इति अनेन ज्ञातम्” इति ।

पञ्चतन्त्रकथा:

३१

पितृव्यक्त्य बुद्धिमत्ता

बाल पोषिनी

वी रभद्रो नाम कश्चन वणिक् आसीत् । तस्य
चत्वारः पुत्राः आसन् । वीरभद्रः पुत्रेषु अतीव
स्निहति स्म ।

कदाचित् वीरभद्रः सुवर्णेन निर्मितानि चत्वारि
अद्भुलीयकानि क्रीतवान् । तानि पुत्रेभ्यः दत्तवान् च ।
अद्भुलीयकधारणेन पुत्राणां भाग्यं सम्प्यक् अवर्धत ।
तेषां वाणिज्यमपि प्रवृद्धम् । वीरभद्रः पुत्राणां निमित्तं
चत्वारि सुन्दराणि भवनानि निर्मापितवान् । चतुर्भ्यः
प्रत्येकम् आपणः अपि तेन निर्मितः । पुत्राः वाणिज्य-
व्यवहारे कुशलाः आसन् । अतः शीघ्रमेव ते प्रभूतं धनं
सम्पादितवन्तः । तेषां वाणिज्यं न केवलं स्वदेशे, अपि
तु विदेशेषु अपि विख्यातम् अभवत् । एवज्ञ ते सर्वे
अतीव सनुष्टाः आसन् ।

एकदा वीरभद्रः ज्ञातुम् इष्टवान् यत् पुत्राः एतावद्
ऐश्वर्यं स्वपरिश्रमेण प्राप्तवन्तः, उत अद्भुलीयकस्य

प्रभावेण इति । अतः सः तेभ्यः चतुर्भ्यः अपि
अद्भुलीयकानि स्वीकृत्य तानि एकस्यां पेटिकायां निक्षिप्य
तान् अवदत् - “पुत्राः ! मम मरणानन्तरं भवन्तः मातरं
पृष्ठा एतस्याः पेटिकायाः तालस्य कुञ्चिकां लब्ध्वा पेटिकातः
अद्भुलीयकानि स्वीकुर्वन्तु” इति ।

ततः केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं पितुः मृत्युः अभवत् ।
तन्मध्ये तेषु पुत्रेषु कनिष्ठः यथाकथाञ्चित् पेटिकातः एकम्
अद्भुलीयकं चोरितवान् ।

पुत्राः सर्वे मिलित्वा पितुः उत्तरक्रियाः यथाविधि
कृतवन्तः । तदनन्तरम् एकस्मिन् दिने मातुः सकाशात्
कुञ्चिकां प्राप्य तां पेटिकाम् उद्घाटितवन्तः । तत्र त्रीणि
एव अद्भुलीयकानि लब्धानि ! पुत्राः विस्मयेन परस्परं
अवदन् - “कथं चतुर्थम् अद्भुलीयकं विनष्टम् ? पिता
तु धर्मात्मा आसीत् । माता अपि साध्वी । सा अद्भुलीयकं
न गृहीतवती स्यात्” इति । तयोः विषये तेषां न कोऽपि
सन्देहः आसीत् ।

अतः ते परस्परं
‘भवता अद्भुलीयकं
चोरितं, भवता’ इति
वदन्तः कलहं
कृतवन्तः । तदा तेषां
माता तत्र आगत्य
अवदत् - “भवन्तः
किमर्थम् एवं कोलाहलं
कुर्वन्ति ? एतस्याः
समस्यायाः परिहारं प्राप्नुं
भवतां पितृव्यस्य
साहाय्यं स्वीकुर्वन्तु । सः
अतीव बुद्धिमान्
अस्ति । सः चतुर्थम्
अद्भुलीयकम् अवश्यम्
अन्विष्यति” इति ।

मातुः वचनानुसारं ते पुत्राः पितृव्यस्य गृहं गतवन्तः । तस्य गृहं दूरे कस्मिंश्चिद् ग्रामे आसीत् । एतान् दृष्ट्वा सः अतीव सन्तोषं प्रकटितवान् । तान् सम्यक् भोजितवान् अपि । तदनन्तरं पुत्राः अङ्गुलीयकानां वृत्तान्तं सविस्तरं तं निवेदितवन्तः । पितृव्यः हसन् उक्तवान् - “चिन्ता मासु । अहं शीघ्रमेव नष्टं तत् अङ्गुलीयकं दर्शयामि” इति ।

द्वित्राणि दिनानि अतीतानि । एकदा पितृव्यः तेषु पुत्रेषु प्रत्येकं पृथक् समाहूय एतां कथां श्रावितवान् -

कस्मिंश्चित् ग्रामे मित्रद्वयम् आसीत् । तयोः एकः भूस्वामी, अपरः कृषिकः । एकदा कृषिकः दूरस्थं ग्रामं प्रति प्रस्थितवान् । सः चिन्तितवान् - ‘मम पुनरागमने बहूनि दिनानि अतीतानि भवेयुः’ इति । अतः सः स्वार्जितं वित्तं भूस्वामिनः समीपे निधाय तस्य सम्मतिं प्राप्य प्रयाणं कृतवान् । ग्रामे तस्य कार्यभारः महान् आसीत् । अतः सः शीघ्रं प्रत्यागत्तुं न शक्तः । बहवः मासाः अतीताः । एकस्मिन् दिने सः ग्रामात् प्रत्यागत्य भूस्वामिनः समीपं गत्वा स्वस्य धनं याचितवान् । भूस्वामी तस्मै सर्वं धनं

प्रत्यर्पितवान् इति ।

पितृव्यस्य मुखात् एतां कथां श्रुत्वा त्रयः पुत्राः तस्य भूस्वामिनः प्रामाणिकातां श्लाघितवन्तः । परन्तु कनिष्ठः पुत्रः सहसा उक्तवान् - “अहं चिन्तयामि यत् सः भूस्वामी मूर्खः एव ! स्वहस्तगतं धनं सः किमर्थं तस्मै प्रत्यर्पितवान् ? यदि सः तद्वनं अगोपयिष्यत् तर्हि अपि सः मुग्धः कृषिकः न किमपि कर्तुम् अशक्यत्” इति ।

तस्य एतद् वचनं श्रुत्वा पितृव्यः सत्वरं तस्य हस्तं गृहीत्वा उक्तवान् - ‘चतुर्थम् अङ्गुलीयकं भवान् एव स्वीकृतवान् अस्ति । सत्यं खलु ? पश्यतु, असत्यं मा वदतु । यदि असत्यं वदति, तर्हि भवन्तं निष्करुणं दण्डयामि’ इति ।

तदा सः चोरः कनिष्ठः पुत्रः लज्जया म्लानः अभवत् । सः स्वेन कृतं चौर्यम् अङ्गुलीकृतवान् । स्वस्य कोषात् तद् अङ्गुलीयकं निष्कास्य तस्मै समर्पितवान् च । सर्वेऽपि पितृव्यस्य बुद्धिमत्तां प्रशंसितवन्तः ।

□□

चतुरः शृगालः

क स्मिंश्चित् वने शृगालः व्याघ्रः मूषकः वृकः नकुलः च मित्रभावेन मिलित्वा निवसन्ति स्म ।

कदाचित् वनमध्ये भ्रमन्तः ते एकं पुष्टं हरिणं दृष्टवन्तः । तेस्य हरिणस्य मांसं खादितुम् इच्छा जाता तेषां मनसि । परन्तु सः हरिणः वेगेन धावति स्म । यलशतेनापि तं ग्रहीतुम् असमर्थः शृगालादयः नितान्तं दुःखिताः । तदा चतुरः शृगालः उक्तवान् - “अयि मित्राणि ! तं हरिणं ग्रहीतुं वयं महान्तं प्रयत्नं कृतवन्तः, परन्तु असफलाः जाताः । धावने अस्माकं शक्तिः हरिणापेक्षया न्यूना एव । अस्मासु हरिणेन समं न कोऽपि धावति । अतः उपायेन सर्वे मिलित्वा तं गृहीतः, खादामः च” इति ।

सर्वे स्वसम्मतिं सूचितवन्तः । पुनरपि शृगालः अवदत् - “यदा हरिणः निद्रां करोति तदा मूषकः तस्य पादं दशतु । तेन हरिणः वेगेन धावितुं न शक्नोति । तदा तं

वयं मारयामः” इति ।

ततः मूषकः हरिणस्य निद्रासमये तम् अदशत् । व्रणबाधया हरिणः धावने असमर्थः अभवत् । तदा व्याघ्रः तं गृहीत्वा झटिति मारितवान् । शृगालादयः तत्र आगतवन्तः । शृगालस्य मनसि इच्छा उत्पन्ना यत् ‘हरिणस्य समग्रमपि शरीरम् अहमेव खादित्वा सुखी भवामि’ इति । तदर्थं सः एकम् उपायम् अकरोत् । सः अवदत् - “भोः मित्राणि ! अद्य अस्माकं पर्वदिनम् । भवन्तः सर्वे श्रान्ताः अपि सन्ति । अतः आदौ नद्यां स्नानं कृत्वा आगच्छन्तु । अनन्तरं मिलित्वा भोजनं कुर्मः । तावत्पर्यन्तम् अहम् इमं मांसं रक्षामि” इति ।

सर्वे च ते ‘तथैव अस्तु’ इति उक्त्वा स्नानार्थं नदीं गतवन्तः । नद्यां दूरे दूरे स्थित्वा स्नानार्थम् उद्युक्ता च अभवन् ।

अत्र तु शृगालस्य हरिणभक्षणपेक्षा अधिका जाता । परन्तु व्याघ्रवृकाभ्यां भीतः सः तूष्णीम् उपविश्य पुनरपि चिन्तनम् अकरोत् । व्याघ्रः शीघ्रं स्नात्वा आगच्छन् आसीत् । दूरतः एव तं दृष्ट्वा शृगालः मुखे अतिदीनतां दर्शयन् - “अयि व्याघ्रराज ! ऐश्वर्ये सम्प्राप्ते अल्पस्य कीदृशी बुद्धिः समागच्छति । सः क्षुद्रः भवन्तम् ....। अथवा मास्तु मास्तु । अहं न वदामि” इति अवदत् ।

तदा व्याघ्रः “भोः मित्र ! वदतु वदतु” इति अनुरोधं कृतवान् । तदा बहुकष्टेन इव शृगालः अवदत् - ‘किं वदामि मित्र ! भवान् यदा स्नानार्थं गतवान् आसीत् तदा सः मूषकः ‘व्याघ्रस्तु निर्बलः । मम बलेनैव तेन हरिणः मारितः । अन्यथा कथमिदं शक्येत ?’ इत्यादि उक्त्वा भवतः अपमाननं कृतवान् । मम मित्रस्य अपमाननं ममापि अपमाननं न वा ? अतः अयं मांसः निन्द्यः एव, अहं तु न खादामि इति निश्चित्य उपविष्टवान् अस्मि । कीदृशः दर्पः मूषकस्य.... !” इति ।

एतत् श्रुत्वा व्याघ्रः कोपाविष्टः सन् “मास्तु मास्तु । क्षुद्रस्य साहाय्येन सम्पादितः मांसः मम सर्वथा मास्तु ।

• (सं) मधुसूदन अडिगः

अहं स्वबलेनैव सम्पादयामि” इत्युक्त्वा ततः अगच्छत् । ‘एकः गतः’ इति हर्षनिर्भरः शृगालः अपरस्य प्रतीक्षां कुर्वन् स्थितवान् ।

ततः मूषकः आगतवान् । तं दृष्ट्वा शृगालः - “अयि मित्र ! नकुलः उक्तवान् अस्ति यत् ‘हरिणशरीरे व्याघ्रदन्तस्थं विषं व्याप्तम् । अतः अहं तं न खादामि । यदि लभ्यते तर्हि अहं मूषकमेव खादामि’ इति । अतः जागरूकः भवतु” इति अवदत् । भीतः मूषकः ‘मांसोऽपि मास्तु, जीवत्यागोऽपि मास्तु’ इति चिन्तयित्वा स्वस्थानम् आश्रितवान् । शृगालस्तु मनसि एव विहस्य वृकस्य प्रतीक्षाम् अकरोत् ।

क्षणानन्तरम् आगच्छन्तं वृकं दृष्ट्वा सः - “भोः वृक ! व्याघ्रः भवति नितान्तं कुपितः अस्ति । कारणं न जानामि । भवान् मम मित्रम् इति कृत्वा वदामि, शीघ्रं गच्छतु । प्राणान् रक्षतु” इति उक्तवान् ।

व्याघ्रस्य क्रोधं सृत्वा एव भीतः वृकः - 'यदि जीवामि तर्हि कथमपि उदरम्भरामि' इति मत्वा ततः पलायनम् अकरोत् । शृगालस्तु नितरां सन्तुष्टः । 'हरिणखादने विज्ञाः निवारिताः । अवशिष्टः नकुलः एकः एव । सः किं कुर्यात् !' इति आलोच्य खादनाय सन्नद्धः अभवत् । तदा एव नकुलः अपि आगतवान् । तं दृष्ट्वा उच्चस्वरेण - 'रे मूर्ख नकुल ! अहं स्वबलेन व्याघ्रं वृकं मूषकं च जितवान् । यदि भवतः मांसखादनेच्छा अस्ति तर्हि मां विजित्य खादतु' इति सरोषम् अवदत् । नकुलः रक्ताक्षं तं शृगालं दृष्ट्वा 'व्याघ्रादीनां जेतारं कथमहं जेष्यामि' इति विचिन्त्य भीत्या पलायनं कृतवान् ।

एवं चतुरः शृगालः स्वबुद्ध्या सर्वान् निवार्य सर्वमपि हरिणमांसं ससन्तोषं खादितवान् ।

□□

प्रयोजनम् एतत्

द्वितीयमहायुद्धस्य समयः । युद्धनिरतः कश्चन सैनिकः वार्ता प्राप्तवान् यत् अन्यत्र युद्धं कुर्वन् तस्य सेहितः तीव्रं ब्रणितः अस्ति इति । अतः सः तस्य दर्शनाय गन्तुं ज्येष्ठाधिकारिणः अनुमतिं प्रार्थितवान् । तदा सः अधिकारी उक्तवान् - "अधुना गमनेन किमपि प्रयोजनं नास्ति । यतः नितरां ब्रणितः सः एतावता मरणं प्राप्तवान् स्यात्" इति ।

तथा एषः सैनिकः "अहं शीघ्रमेव प्रत्यागच्छामि । कृपया अनुमन्यताम्" इति उक्त्वा तस्य अनुमतिं स्वीकृत्य तत्र गतवान् । सेहितं दृष्ट्वा तस्य स्कन्धे स्वहस्तं निधाय ततः प्रत्यागतवान् ।

आगच्छतः तस्य मुखं दृष्ट्वा अधिकारी पृष्ठवान् - "मया पूर्वमेव उक्तं खलु, गमनेन प्रयोजनं नास्ति इति । स तु मृतः एव खलु ?" इति ।

सः सैनिकः अवदत् - 'तत्र गमनेन महत् प्रयोजनं प्राप्तं मया । यतः मरणात् पूर्वं मम मित्रस्य मुखात् एतत् वाक्यं श्रोतुम् अहं शक्तः अभवं यत् हे मित्र ! अहं जानामि स्म यत् भवान् निश्चयेन आगमिष्यति इति !'

प्रस्तुतिः - मु. वि. मोहनः

पञ्चतन्त्रकथा :

३२

करय कृते करय त्यागः ?

बाल मोहिनी

क श्रन साधुः आसीत् । सः वीतरागः, सर्वसङ्ग-
परित्यागी च ।

कदाचित् तस्य देशस्य महाराजः साधोः दर्शनार्थम्
आगतवान् । साधुः कस्यचित् वृक्षस्य अथः उपविश्य
ध्यानमग्नः आसीत् । सः कौपीनं केवलं धृतवान् आसीत् ।
महाराजः तस्य समीपं गत्वा साञ्जलिबन्धं प्रणामं कृतवान् ।

साधुः नेत्रे उन्मील्य दृष्टवान् । स्वसमीपम् आगत्य
प्रणामं कृतवन्तं महाराजं दृष्ट्वा सः विस्मितः अभवत् ।
सः उक्तवान् - “महाराज ! अहं तु कश्चन निर्धनः ।
कथं मादशस्य निर्धनस्य एवं सम्माननं करोति
भवान्...?” इति ।

तदा महाराजः उक्तवान् - “साधो ! भवान् त्यागी
अस्ति । समाजे त्यागिनः पुरुषाः एव सर्वाधिकम्
आदरणीयाः भवन्ति” इति ।

महाराजस्य उत्तरं श्रुत्वा साधुः झटिति उत्थितवान् ।

कृताञ्जलिः सन्

उक्तवान् च -

“भोः महाराज !

क्षम्यताम्, यदि

त्यागी पुरुषः

सम्माननार्हः तर्हि

भवान् एव

वन्दनार्हः । अतः

त्यागिनं भवन्तम्

अहमेव प्रथमं

नमस्करोमि ।

मदपेक्ष्या भवान्

एव त्यागी” इति ।

महाराजः

आश्वर्येण उक्तवान्

- “महात्मन् ! अहं

तु भोगी, न त्यागी ।

कथं भवान् मां नमस्करोति .. ?” इति ।

साधुः प्रत्युत्तरं दत्तवान् - “यः महालाभस्य कृते
अल्पस्य त्यागं करोति सः श्रेष्ठः ? उत अल्पस्य लाभस्य
कृते महालाभस्य त्यागं करोति सः श्रेष्ठः... ? अनयोः
कः श्रेष्ठः ? कः त्यागी ?” इति ।

“महात्मन् ! यः महालाभस्य कृते अल्पस्य त्यागं
करोति सः बुद्धिमान् अस्ति, किन्तु न त्यागी । यः
महालाभं त्यक्त्वा अपि अल्पेन सनुष्टः भवति सः एव
त्यागी” इति महाराजः उक्तवान् ।

साधुः उक्तवान् - “महाराज ! आवयोः भवान् एव
त्यागी । अहं तु बुद्धिमान् । यतः मया तु नश्वरस्य
दुःखपूर्णस्य सांसारिकभोगस्य त्यागः कृतः । अतः मम
त्यागः न महान् । भवता तु नश्वरस्य सांसारिकभोगस्य
कृते अनन्तानन्ददायिनः परमात्मनः एव त्यागः कृतः

• हसबनीस सुरेश हरी

अस्ति । अल्पेन सांसारिकभोगेन भवान् सन्तुष्टः अस्ति, न अहम् । अहं तु अल्पत्यागं कृत्वा महान्तं परमात्मानं प्राप्नुम् इच्छामि....” इति ।

साधोः वचनं श्रुतवतः महाराजस्य ज्ञानोदयः अभवत् ।

आत्मलाभस्य कृते सांसारिकसुखभोगस्य त्यागः एव श्रेष्ठः इति सः ज्ञातवान् । सः साधुं प्रणम्य ततः प्रतिनिवृत्तः ।

□□

राजकौषः प्रजोपयोगाय

• चेतना सि. मुळे •

ए कदा स्वामी सच्चिदानन्दः तीर्थयात्रां कुर्वन् काशीक्षेत्रम् आगतवान् । तत्र आचार्यः योगानन्दमहाराजः वसति स्म । सः स्वामिन् स्वकीयम् आश्रमं नीतवान् । प्रतिदिनं तम् आश्रमं प्रति बहवः भक्ताः आगच्छन्ति स्म । तत्र सर्वदा विदुषां प्रवचनादिकम् आयोज्यते स्म । तद्विने तत्र आगतान् भक्तान् उद्दिश्य योगानन्दः उक्तवान् - “भोः, भक्ताः ! अद्य विद्वद्वरेण्यानां सच्चिदानन्दतीर्थानां प्रवचनम् अस्ति । सर्वे तस्य प्रवचनं श्रुत्वा कृतार्थाः भवन्तु” इति ।

यदा प्रवचनम् आरब्धं तदा काशीनरेशः नटवरसिंहः अपि तत्र सामान्यवेषं धृत्वा आगतवान् आसीत् । प्रवचनानन्तरं सच्चिदानन्दमुनेः वाक्चातुर्येण काशीनरेशः नितरां सन्तुष्टः जातः । सः स्वामिन् प्रति स्वपरिचयम् उक्त्वा नमस्कृतवान् । ततः स्वामिनः अनुमतिं प्राप्य तं राजभवनं नीतवान् ।

स्वामिनः आगमनेन राजभवने सर्वे ऽपि सन्तुष्टाः अभवन् । राजा अपि अर्ध्यपाद्यादिभिः तस्य सत्कारं कृतवान् । अनन्तरं सः स्वामिने स्ववैभवं दर्शयितुं अभिलिष्टिवान् । अतः सः तं राजभवने सर्वत्र नीत्वा दर्शितवान् । अन्ते च कोषागारं नीतवान् ।

तत्र अमूल्यरत्नानां महान् संग्रहः आसीत् ।

सः अभिमानेन तत् सर्वं दर्शितवान् । तत् दृष्टा स्वामी उक्तवान् - “राजन् ! अत्र यानि रत्नानि भवता संगृहीतानि तेषां प्रयोजनं किमिति मया न ज्ञातम् । एतेन भवान् किं साधयति इति कृपया वदतु” इति ।

तदा महाराजः आश्र्वर्येण उक्तवान् - “स्वामिन् ! एतानि रत्नानि अत्यमूल्यानि सन्ति । एतेषां संरक्षणार्थमेव सहस्राधिकाः सैनिकाः नियुक्ताः । तदर्थं ते वेतनम् अपि स्वीकुर्वन्ति” इति ।

महाराजस्य वचनं श्रुत्वा स्वामी हसन् उक्तवान् - “अयि महाराज ! एतानि रत्नानि अमूल्यानि स्युः । परन्तु एतेषां सङ्घर्षेण लेशमात्रमपि प्रयोजनं नास्ति ।

अतः एतानि सर्वाणि पाषाणसमानानि एव । महाराजेन व्याप्नोति" इति ।

यत् सम्पादितं तत् प्रजानाम् उपयोगाय भवेत् । अन्यथा तत् व्यर्थमेव । अतः भवान् एतेषां रत्नानां विक्रियणं कृत्वा आगतेन धनेन जनहितकार्यं करोतु । राज्ये सर्वत्र विद्यालयानाम् आरम्भं करोतु । तेन जनाः शिक्षिताः सुसंस्कृताः च भवन्ति । अनेन भवतः कीर्तिः सर्वत्र

स्वामिनः आशयं ज्ञात्वा महाराजः रत्नभाण्डागारं विक्रीतवान् । ततः प्राप्तेन धनेन विश्वविद्यालयं संस्थापितवान् । अनेकाः संस्कृतपाठशालाः अपि तेन उद्घाटिताः । एवं महाराजस्य प्रयत्नेन काशीक्षेत्रं विद्याक्षेत्रमिति प्रसिद्धिं प्राप्नोत् ।

(आ) नन्दपुरे रामः भीमः इति स्नेहितौ आस्ताम् । तयोः भूमिः आसीत् । द्वौ अपि परिश्रमेण कृषिं कुरुतः । गच्छता कालेन भीमः धनिकः जातः । रामस्य भूमिः अल्पा । तथापि अल्पसन्तुष्टः सः परिश्रमेण कार्यं कुर्वन् जीवनं यापयति स्म । वर्षाणि अतीतानि । कदाचित् तौ मिलित्वा काशीयात्रां कर्तुं निश्चितवन्तौ । काशीयात्रार्थं प्रभूतस्य धनस्य आवश्यकता आसीत् । रामः गृहजनानां बन्धुनां च साहाय्येन धनसंग्रहणं कृतवान् । भीमस्य तु धनस्य चिन्ता नासीत् । कस्मिंश्चित् शुभदिने तौ ग्रामतः प्रस्थानं कृतवन्तौ ।

किञ्चिद्दूरगमनानन्तरं भीमः किमपि स्मृतवान् इव गृहं प्रत्यागतवान् । सः पुत्रम् आहूय कृषिकार्यं गृहव्यवस्था

• आनन्दः सि.आर.

यात्राफलम्

इत्यादिकं पुनरपि सम्यक् बोधयित्वा पुनः प्रस्थितवान् ।

तयोः यात्रा आरब्धा । रात्रिसमये कुत्रापि धर्मशालायां मन्दिरे वा वसन्तौ तौ दिने प्रयाणं कुरुतः स्म । मार्गे ये मिलन्ति तैः सह रामः स्नेहेन आत्मीयतया च जल्यनं करोति । भीमः तु सर्वान् अपि अविश्वासेन एव पश्यन् तूष्णीं तिष्ठति । मार्गे गमनसमयेऽपि भीमस्य मनसि गृहस्य एव चिन्ता । रामः तु निश्चिन्तः आसीत् ।

क्रमशः तौ उत्तरदेशं प्राप्तवन्तौ । तत्र कक्षेन ग्रामः दृष्टः । तत्र तदा दुर्भिक्षः आसीत् । एतयोः महती पिपासा जाता । परन्तु कुत्रापि पानजलं न प्राप्तम् । 'समीपस्थात् गृहात् किञ्चित् जलं याचित्वा आनयामि' इति रामः गतवान् । यद्यपि भीमस्य अपि पिपासा आसीत् तथापि 'अपरिचिते ग्रामे गृहे कथं वा किमपि प्रष्टुं शक्यते' इति शङ्खया सः तत्रैव स्थितवान् ।

ततः सः तत्रैव स्थित्वा रामस्य प्रतीक्षां कृतवान् । परन्तु बहुकालः अतीतः चेदपि रामः न प्रत्यागतः एव । अन्ते च भीमः एकः एव ततः प्रस्थितवान् । सावधानं गच्छन् सः केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं काशीं प्राप्तवान् ।

काशीनगरे गङ्गानद्यां स्नानं कृत्वा सः भगवतः विश्वनाथस्य दर्शनार्थं गतवान् । तत्र महान् जनसम्मद्देः आसीत् । तन्मध्ये कथमपि गत्वा मन्दिरं प्राप्य यदा द्वूरात् भगवन्तं दृष्टवान् । तदा तु सः आश्वर्यचकितः जातः । यतः तत्र

भगवतः समीपे स्थित्वा तस्य अभिषेकं कुर्वन् अस्ते रामः । ‘अरे कथम् आगतः एषः अत्र ?’ इति सः चिन्तितवान् । परन्तु यदा भीमः भगवतः समीपं गतवान् तदा तु रामः तत्र न आसीत् । तम् अन्वेष्टु तेन कृतः प्रयत्नः अपि विफलः जातः ।

ततः भीमः गयाक्षेत्रं गतवान् । तत्र पितृश्राद्धादिकं कृत्वा ततः स्वग्रामं प्रति प्रस्थितवान् । बहुदिनानि यावत् प्रयाणं कृत्वा यदा सः ग्रामं प्राप्तवान् तदा तत्र रामं दृष्ट्वा नितराम् आश्वर्यम् अनुभूतवान् । कुतूहलेन तं पृष्ठवान् - “भोः, तदिने जलम् आनेतुं गतः भवान् ततः कुत्र गतवान् ? कथं मां परित्यज्य काशीं गतवान् ?” इति ।

तदा रामः स्वस्य यात्रायाः विवरणं कृतवान् - सः जलम् आनेतुं समीपस्थं गृहं गतवान् आसीत् । तस्मिन् गृहे महत् दारिद्र्यम् आसीत् । गृहजनाः सर्वे दिनत्रयात्

उपवासं कुर्वन्तः आसन् । गृहस्वामी रोगपीडितः आसीत् । तस्य चिकित्सां कर्तुम् एकं नाणकम् अपि न आसीत् ।

तेषां दुरवस्थां दृष्टवतः रामस्य मनसि करुणा उत्पन्ना । सः स्वीयकाशीयात्रायाः विचारं परित्यज्य तेन एव धनेन गृहस्वामिनः चिकित्सां कारितवान् । अन्येषाम् आहारव्यवस्थां कल्पितवान् । एवं च सः प्रियमाणम् एकं परिवारमेव रक्षितवान् । ततः सन्तुप्त्या स्वग्रामं प्रतिनिवृत्तः च आसीत् ।

रामस्य मुखात् सर्वं श्रुत्वा भीमः ज्ञातवान् यत् एतादृशस्य सत्कार्यस्य कारणादेव काशीयात्राम् अकृत्वापि रामः यात्राफलं प्राप्तवान् । अतः एव काश्यां सः भगवन्तं पूजयन् मया दृष्टः इति । ‘सः एव धन्यः’ इत्यपि भीमः चिन्तितवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

३३

• चारुदत्तः • अरसु

उदरगतसर्पः वल्लीकगतसर्पश्च

वैद्या: अपि तस्य चिकित्सायाम्
असफला: जाताः ।

अस्ति कस्मिंश्चित् देशे देवशक्तिः
नाम राजा ।

दिनानि गतानि । राजपुत्रः
युवकः जातः ।

तस्य एकः पुत्रः आसोत् ।

परन्तु तस्य जठरे कञ्जन
सर्पः प्रविष्टः । अतः
सः प्रतिदिनं क्षीयते स्म

सः किमपि नगरं प्राप्य तत्र
पिक्षया जीवनम् अक्षोत् ।

तस्य नागरस्य राजा बलिः । तस्य द्वे पुत्रौ ।

कदाचित् प्रातः ते द्वे
महाराजम् अभ्यनन्दतः ।

विधिविहितं भुक्ष्व
महाराज !

विजयस्व
महाराजः
यस्य
प्रसादात्
सर्वं सुखं
लभ्यते ।

अनुवर्तते

सः पापीयान्

बाल मोदिनी

• (सं) डा० अञ्जुबाला

ए कदा महात्मनः
बुद्धस्य द्वौ शिष्यौ
तस्य दर्शनाय नगरात्
प्रस्थितवन्तौ । यात्रा दीर्घा
आसीत् । अतः
धर्मचर्चायां तयोः कालः
आनन्देन व्यतीतः
अभवत् ।

क्रमशः तौ नदीतीरं
प्राप्तवन्तौ । तदैव ताभ्यां
नद्याः गहने जले
निमज्जन्ती एका नारी
दृष्टा । प्रथमः उक्तवान्
- “भोः मित्र ! पश्यतु,
काचित् नारी जले
निमज्जन्ती अस्ति । अस्याः
रक्षा करणीया एव” इति ।

द्वितीयः उक्तवान् - “मित्र ! एवं मा वदतु । किं न
जानाति भवान् यत् अस्माकं धर्मे नारीस्पर्शः सर्वथा
निषिद्धः अस्ति ? अतः सा निमज्जतु नाम । चलतु,
आवां गच्छाव” इति ।

किन्तु प्रथमः द्वितीयेन निषिद्ध्यमानः अपि झटिति
जले अकूर्दत् । सः तां नारीं स्कन्धम् आरोप्य जलात्
नदीतटम् आनीतवान् । अनन्तरं सा नारी स्वस्था सती
ततः अन्यत्र गतवती ।

तयोः यात्रा पुनः आरब्धा । द्वितीयः शिष्यः सम्पूर्णमार्गे
प्रथमस्य निन्दनं कुर्वन् आसीत् - “भवान् धर्मात् पतितः ।
अस्मात् तरणोपायः अपि नास्ति” इति ।

क्रमशः गच्छन्तौ तौ गुरुम् उपेत्य प्रणामं कृतवन्तौ ।
द्वितीयः शिष्यः प्रथमस्य निन्दनं कुर्वन् प्रवृत्तं सर्वं गुरुं
निवेदितवान् ।

सर्वं शान्ततया श्रुत्वा बुद्धः तं पृष्ठवान् - “प्रथमं
भवान् एतत् वदतु यत् तस्याः नार्याः रक्षणार्थम् एतेन
कियान् कालः यापितः ?” इति ।

सः अवदत् - “प्रायः पञ्चनिमेषात्मकः कालः ।”

पुनः बुद्धः पृष्ठवान् - “नदीतीरात् अत्र आगमनाय
कियान् कालः स्वीकृतः ?”
“घण्टात्रयम्...।”

तत् श्रुत्वा बुद्धः उक्तवान् - “तन्नाम एतेन तु
पञ्चनिमेषपर्यन्तमेव नारी स्कन्धेन धृता । किन्तु भवता तु
तिस्रः घण्टाः अतीताः चेदपि सा इतोऽपि धृता एव
अस्ति, मनसा । अतः भवतोः मध्ये कः पापीयान् इति
भवान् एव वदतु” इति ।

एतेन सः शिष्यः लज्जितः अभवत् । सः स्वीयं दोषम्
अवगत्य गुरुं क्षमां प्रार्थितवान् ।

□□

मुकुटधारी तु मौकामौक्षिक

• मुनिषन्दविजयः
मुक्षिषन्दविजयश्च

क स्मिंश्चित् वने कश्चन शशः परिवारेण सह निवसति स्म । यदा शशः तस्य पली च बहिः गच्छतः तदा स्व-अपत्यानि सूचयतः यत् 'बहिः न गन्तव्यम् । यतः अत्र दुष्टाः सञ्चरन्ति' इति । किन्तु शिशवः शिशवः एव । ते वारं वारं बहिः गत्वा क्रीडन्ति स्म ।

कदाचित् एवं बहिः आगताः शशकाः अरण्यमार्गे क्रीडन्ति स्म । तदा एव कश्चन गजः तेन मार्गेण आगतवान् । दयालुः सः शशकान् दृष्ट्वा - 'वराकाः एते पितृभ्यां वियुक्ताः मा भवन्तु । तौ सूचयामि अहम्' इति चिन्तयित्वा उक्तवान् - "भोः शशकाः ! कुत्र स्तः भवतां मातापितरौ ?" इति ।

"तौ बहिः गतौ ....."- शशकैः उक्तम् । तत् श्रुत्वा गजः किमपि अनुकृत्वा ततः गतवान् ।

यदा मातापितरौ आगतौ तदा शशकाः गजस्य वार्ताम् उक्तवन्तौ । तत् श्रुत्वा शशः क्रोधाविष्टः सन् अवदत् - 'कः सः दुष्टगजः ? अहो गर्वः तस्य ....। किं मन्यते सः अस्मान् .....?' इति ।

शशस्य पल्या उक्तम् - "भोः मुकुटधारिन् पतिदेव !

तं दुष्टगजं किमर्थं न दण्डयति भवान् ?" इति ।

पत्नीवाक्यप्रेरितः सः शशः चिन्तितवान् यत् 'गजापेक्षया अहमेव बलवान् । तं दण्डयितुं शक्नोमि अहम्' इति । अतः सः उक्तवान् - "अस्तु, श्वः एव तं दण्डयिष्यामि" इति ।

परेद्यवि सः कश्चित् दीर्घा लताम् आनीतवान् । तथा गजस्य पादः बन्धनीयः इति तस्य विचारः । अतः सः तथा एकं वर्तुलं कृत्वा लतां तथा स्थापितवान् यत् तदुपरि स्थापनमात्रेण गजस्य पादः बद्धः भवेत् । लतायाः अन्यः प्रान्तभागः कुत्र बन्धनीयः इति तस्य मनसि समस्या जाता । यदि वृक्षे बन्धनं करोमि तर्हि गजः तं त्रोटयति । अतः अहं स्वपादे एव बन्धनं करोमि' इति सः निश्चयम् अकरोत् ।

किञ्चित्कालानन्तरं गजः तेन मार्गेण आगतः । लतया तस्य पादः बद्धः । परन्तु तेन तत् न ज्ञातमपि । सः ततः अग्रे गतवान् । लतायाः अन्यभागे बद्धः शशः अपि तेन आकृष्टः अभवत् । चलन् गजः शशमपि आकर्षन् अग्रे गतवान् ।

पार्श्वे स्थिता शशस्य पली उच्चैः अवदत् - "भोः मुकुटधारिन् ! मम प्रिय-पतिदेव ! पर्याप्तं भोः पर्याप्तम् । तं गजं मा पीडयतु । वराकः सः भवता प्रेरितः सन् कष्टेन अग्रे अग्रे गच्छति । कृपया तं मुञ्चतु" इति ।

"मुकुटधारी तु मोकुकामः अस्ति । परन्तु शुण्डाधारी न मुञ्चति । किं करवाणि अहम् ..?" इति आक्रोशत् सः शशः !

□□

आदर्शसहोदयोगिनः अन्वेषणम्

• विनोदकुमार झा

प्रा चीनभारते नागर्जुननामकः प्रसिद्धः आयुर्वेद-
शिक्षकः आसीत् । सः रसायनशास्त्रेऽपि
निपुणः । वार्धक्यकारणात् सः पूर्ववत् कार्यं कर्तुं न
शक्नोति स्म । अस्यां परिस्थितौ सः स्वकार्यसाधनाय
एकस्य समर्थस्य साहाय्यकस्य नियोजनं चिन्तितवान् ।
तन्निमित्तं तादृशस्य अन्वेषणं करणीयम् आसीत् तेन ।

यद्यपि तस्य शताधिकाः छात्राः आसन् तथापि
आत्मनः साहाय्यकरूपेण एकः एव चेतव्यः आसीत्
तेन । सः छात्रान् आहूय स्वविचारम् उक्तवान् । बहवः

छात्राः तस्य साहाय्यकाः भवितुम् उत्साहिनः अभवन् ।

तदा तेन उक्तम् - “भवतां समुत्साहेन प्रसन्नः
अहम् । पूर्वं भवतां मौखिकपरीक्षा भवति । तत्र ये
सफलतां प्राप्नुवन्ति वेषां व्यावहारिकपरीक्षा क्रियते ।
यः अनयोः परीक्षयोः श्रेष्ठतमः भविष्यति सः एव
साहाय्यकः भविष्यति” इति ।

तत्यश्चात् गुरुः मौखिकपरीक्षां कृतवान् । तत्र
वेणुगुप्तः शीलादित्यः इति द्वौ एव सफलतां प्राप्तवन्तौ ।
ततः गुरुः ताभ्यां कानिचन वस्तुनि दत्त्वा उक्तवान् -

“सप्ताहाभ्यन्तरे एतैः वस्तुभिः
औषधनिर्माणं कृत्वा आनेतव्यम्”
इति । ततः तौ स्वगृहं गतवन्तौ ।

वेणुगुप्तस्य गृहप्राप्तिसमये तस्य
भ्राता ज्वरपीडितः शश्यायां पतितः
आसीत् । अनुजः पादाघातेन क्षतितः
आसीत् । पिता अपि उदरपीडया
व्याकुलीभूतः आसीत् । आगतं पुत्रं
दृष्टा पिता आर्तनादं कुर्वन् उक्तवान् -
“पुत्र ! भवान् गृहस्य परिस्थितिं
जानात्येव । पार्श्वग्रामे वैद्यः निवसति ।
तस्मात् औषधम् आनयतु” इति ।

तत् श्रुत्वा खिन्नमनस्कः वेणुगुप्तः -
“तात ! इदानीम् अहं गृहं प्राप्तवान् ।
श्रान्तः अपि अस्मि । गुरोः आज्ञानुसारं
औषधनिर्माणमपि करणीयम् अस्ति ।
भवान् जानात्येव यत् अत्र यदि अहं
सफलः भवामि तर्हि गुरोः साहाय्यकः
भवामि । ततः अखिलौषधानां ज्ञाता
भवामि । तदा भवादृशानां रूणानां
पार्श्वग्रामात् औषधानयनस्य आवश्यकता
एव न भवति” इति उक्त्वा क्षणं विश्रम्य
औषधनिर्माणे मग्नः जातः ।

आश्रमात् प्रत्यागमनसमये शीलादित्यः मार्गे पुरतः
आगच्छन्तं कुष्ठरोगिणं दृष्टवान् । दयालुः सः तं गृहं
प्रापयितुं गतवान् । तत्र तस्य दुरवस्थां ज्ञात्वा तस्य
सेवार्थं तत्रैव स्थितवान् । चत्वारि दिनानि तस्य
व्रणपरिष्करणे औषधदानादिषु एव अतीतानि । पञ्चमे
दिने सः कुष्ठरोगी किञ्चिदिव स्वस्थः जातः ।
शीलादित्यः ततः ग्रामं प्रत्यागतवान् । तदा एव तेन ज्ञातं
यत् प्रतिवेशी दिनत्रयतः ज्वरपीडितः इति । अतः
शीलादित्यः तस्य सेवार्थं गतवान् । एवमेव सप्ताहः
अतीतः । अष्टमे दिने वेणुगुप्तः शीलादित्यः च
गुरुसमीपं गतवन्तौ । वेणुगुप्तः आदौ स्वनिर्मितम् औषधं
समर्पितवान् । औषधं स्वीकृत्य गुरुः “किमपि कष्टं न
अभवत् खलु ?” इति पृष्ठवान् ।

वेणुगुप्तः गर्वमिश्रितस्वरेण स्वस्य गृहवृत्तान्तम्

उक्तवान् । सर्वं श्रुत्वा गुरुः किमपि न उक्तवान् । ततः
शीलादित्यं तमेव प्रश्रं पृष्ठवान् । तदा स्तम्भितकण्ठः
सन् शीलादित्यः स्ववृत्तान्तं सर्वं वदन् - “क्षम्यताम् ।
अहं भवतः आज्ञां पालयितुं न शक्तः” इत्यपि
उक्तवान् । सर्वं श्रुत्वा सनुष्टः गुरुः - “प्रियशिष्य !
भवान् मया दत्तं कार्यं न साधितवान् । किन्तु उदारहदयेन
अन्येषां सेवां कृतवान् । वस्तुतः एतदेव अपेक्ष्यते
वैद्यकीयक्षेत्रे । यदि चिकित्सकः परेषां कष्टे
संवेदनशीलः न भवति तर्हि तेन आयुर्वेदशास्त्रं पठित्वा
किं प्रयोजनम् ? न केवलं चिकित्सा, तया सह
सेवाभावः, धर्मनिर्वहणम् चापि आवश्यकम् । अतः
अहं मम सहोद्योगिरूपेण भवन्तमेव स्वीकरोमि” इति
उक्तवान् । एतत् श्रुत्वा वेणुगुप्तः लज्जया शिरः
अवनमय्य ततः प्रतिनिवृत्तः ।

पञ्चतन्त्रकथाः

३४

कः मूर्खः ?

• जोनटि

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन वृद्धः आसीत् । कदाचित् सः नगरं गतवान् । तत्र कार्यं समाप्य ततः ग्रामं प्रति प्रस्थितवान् । सः पादाभ्यामेव चलति स्म । नगरात् ग्रामः दूरे आसीत् । वृद्धः सावधानं चलितवान् । परन्तु शीघ्रमेव सः श्रान्तः अभवत् । तस्य पादयोः वेदना जाता । ‘कथं ग्रामः प्राप्तव्यः ?’ इति तस्य मनसि चिन्ता उत्पन्ना ।

किञ्चिद्दूरगमनानन्तरं सः कस्यचित् वृक्षस्य छायायाम् उपविष्टवान् । तत्र परस्परं कलहमग्नौ द्वौ युवकौ दृष्टवान् । वृद्धः कुतूहलेन तौ पृष्टवान् - “किमर्थं कलहं कुरुतः भवन्तौ ?” इति ।

तयोः अन्यतरः उक्तवान् - “आवयोः मध्ये कतरः बुद्धिमान् ? कतरः बलवान् ? इति ज्ञातुम् इच्छावः । वस्तुतः अहमेव बुद्धिमान् । अहमेव बलवान् च । परन्तु एषः तत् नाङ्गीकरोति” इति ।

“एषः यत् वदति तत् असत्यम् । अहमेव बुद्धिमान्, अहमेव बलवान्” इति अन्यः युवकः उक्तवान् ।

तत् श्रुत्वा वृद्धः उक्तवान् - “किमर्थं वृथा कलहं कुरुतः ? अहं निर्णयं श्रावयामि । यः मां स्कन्धेन उन्नीय ग्रामं प्रापयति सः एव बुद्धिमान्, सः एव बलवान् च” इति ।

तौ द्वौ अपि “अहं प्रापयामि, अहं प्रापयामि” इति वदन्तौ तम् उन्नेतुम् उद्युक्तौ । तदा वृद्धः उक्तवान् - “एवं क्रियताम् । अहं द्वयोः मध्ये उपविशामि । भवन्तौ माम् उन्नीय नयताम्” इति ।

तौ तत् अङ्गीकृतवन्तौ । ततः तम् उन्नीय शीघ्रगत्या चलन्तौ तं ग्रामं प्रापितवन्तौ । गृहस्य पुरतः तम् अवतार्य पृष्टवन्तौ - “इदानीं वदतु । आवयोः मध्ये कतरः बुद्धिमान् ? कतरः बलवान् ?” इति ।

वृद्धः हसन् उक्तवान् - “भवन्तौ द्वौ अपि बलवन्तौ । किन्तु न बुद्धिमन्तौ । अपि तु मूर्खौ । यतः विनावेतनं मां एतावत्पर्यन्तं प्रापितवन्तौ भवन्तौ कथं बुद्धिमन्तौ भवतः ?” इति ।

तत् श्रुत्वा तौ युवकौ झटिति तं वृद्धं पुनरपि उन्नीय प्रस्थितवन्तौ ।

“अरे, किमिदम् ? किं कुरुतः ?”

इति वृद्धः यावत् पृच्छन् आसीत् तौ बलात् तं गृहीत्वा धावन्तौ तदेव स्थानं प्रापितवन्तौ, यत्र पूर्वं सः उपविष्टः आसीत् ।

“भोः वृद्ध ! अधुना कः मूर्खः इति भवन् एव चिन्तयतु” इत्युक्त्वा तौ युवकौ ततः गतवन्तौ । वृद्धः आत्मानं निन्दन् तत्रैव उपविष्टवान् । □□

बाल मोदिनी

यथा त्वं तथा अहम्

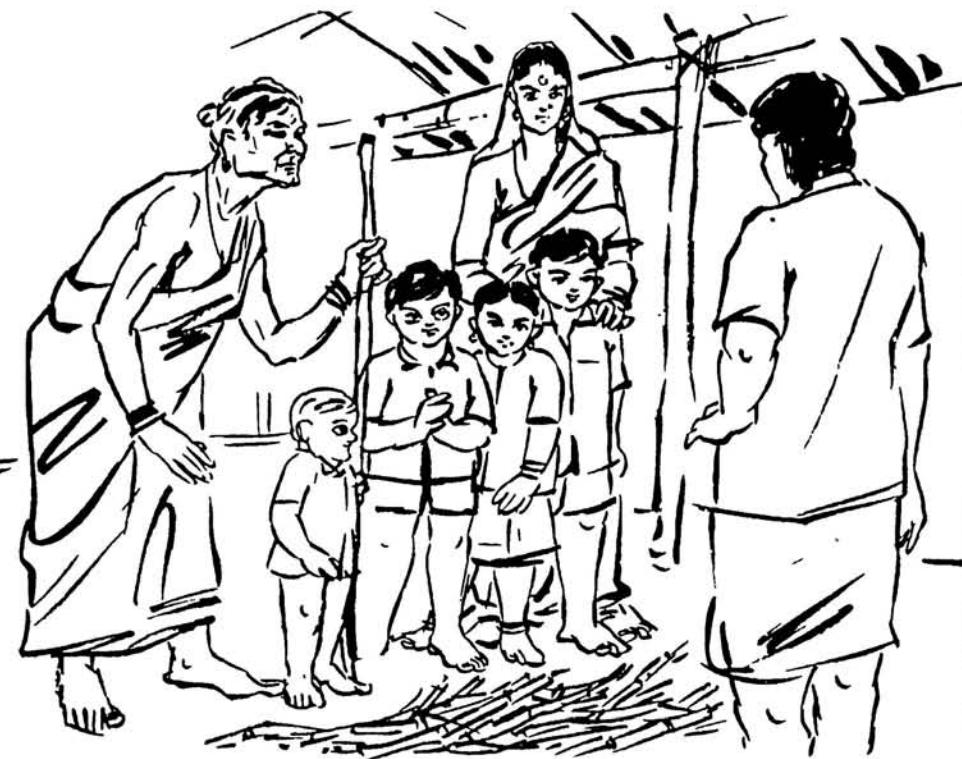
• राकेशचन्द्रवाजपेयी

र लपुरं नाम नगरम् ।
तस्मिन् ग्रामे काचित्
वृद्धा वसति स्म । सा अतीव
चतुरा बुद्धिमती च । तस्या:
चत्वारः पुत्राः एका पुत्री च
आसन् । पुत्राः कनिष्ठाः, पुत्री
च ज्येष्ठा । पुत्र्याः विवाहः
अभवत् । तस्याः पतिः
स्वभावेन विनोदशीलः आसीत् ।
यदा सः श्वशुरालयं गच्छति तदा
परम्परानुसारं शिशुभ्यः बहूनि
मिष्टान्नानि नयति स्म । एकदा
यदा सः श्वशुरालयं गतवान् तदा
मिष्टान्नानां स्थाने इक्षुन् नीत्वा
तत्र प्राप्तवान् । इक्षुन् दृष्टा
श्वशुरालयस्य सर्वे सदस्याः हसितुम् आरब्धवन्तः ।

किञ्चित्कालानन्तरं वृद्धा कुतूहलेन जामातरम् अपृच्छत्
- “महाशय । यदि भवान् अन्यथा न चिन्तयेत् तर्हि
भवान् इक्षुन् किमर्थम् आनीतवान् इति एतस्य कारणं
श्रोतुं वयम् उत्सुकाः स्मः” इति ।

जामाता अपि धैर्येण प्रीत्या च उक्तवान् - “यदा अहं
चणकचूर्णस्य मोदकानि, रसगोलकानि, शर्करानिर्मितानि
अन्यानि मिष्टान्नानि च आनीतवान् तदा कदाचन अस्य
परिवारस्य बहवः सदस्याः कथयन्ति स्म यत् असम्भ्यम्
एतानि मिष्टान्नानि न रोचन्ते इति । अतः अस्मिन् अवसरे
अहं मिष्टान्नानां स्थाने इक्षुन् आनीतवान् । भवन्तः
एतेषाम् इक्षुनां पेषणं कृत्वा रसं निष्कास्य शर्करानिर्माणं
कर्तुं शक्नुवन्ति । तदनन्तरं शर्कराद्वारा इच्छानुसारं
रोचकानि मिष्टान्नानि स्वादिष्टानि - व्यञ्जनानि च
पाचयितुम् अर्हन्ति” इति ।

तस्य वाक्यातुर्यं श्रुत्वा परिवारस्य सर्वे जनाः तूष्णीम्
अभवन् । किन्तु वृद्धा अचिन्तयत् यत् मम जामाता तु

चतुरः अस्ति । मया अपि किमपि कर्तव्यम् इति ।
तस्याः जामाता तत्र दिनत्रयं स्थितवान् । यदा सः
श्वशुरालयात् स्वगृहं प्रत्यागन्तुम् उद्यतः तदा सा वृद्धा
पूर्वयोजनानुसारं तस्मै कार्पासस्य राशिं दत्तवती ।
कार्पासस्य राशिं दृष्टा सः विस्मितः । किन्तु
उदासीनतया कार्पासराशिं गृहीत्वा सः आश्रयेण श्वश्रुं
पृष्ठवान् - “एतेन कार्पासेन किं करवाणि ? किमर्थं
कार्पासं दत्तवती ?” इति ।

सा प्रीत्या प्रत्यवदत् - “यदि अहं भवते वस्त्राणि
ददामि तर्हि तेषां परिमाणं समीचीनं न भवेत् । अतः
अहं भवते कार्पासराशिं दत्तवती । भवान् एतेन
इच्छानुसारं वस्त्राणि निर्मापयितुम् अर्हति” इति ।

वृद्धायाः उत्तरं श्रुत्वा सर्वे जनाः हसितुम्
आरब्धवन्तः । जामाता तु निरुत्तरः अभवत् । सः
चिन्तितवान् यत् मम श्वश्रुः अतिचतुरा अस्ति इति ।

□□

अतिथिसत्कारस्य फलम्

बालमोदिनी

क स्मिंश्चित् ग्रामे काचित् महिला पुत्रेण सह निवसति स्म । सा अतिथिसत्कारविषये अत्यन्तं श्रद्धावती । प्रतिदिनं कमपि अतिथिं भोजयित्वा तदनन्तरमेव सा भोजनं करोति स्म ।

कदाचित् पुत्रः मातरं पृष्ठवान् - “अम्ब ! किमर्थम् अतिथिसत्कारः करणीयः ? तस्य किं फलम् ?” इति ।

तदा माता ‘अस्य प्रश्रस्य उत्तरं सः स्वानुभवेन एव जानातु’ इति चिन्तयित्वा उक्तवती - ‘वत्स ! भवान् देशसञ्चारं कृत्वा आगच्छतु । अहं भवतः प्रश्रस्य उत्तरम् अनन्तरं कथयिष्यामि’ इति ।

बालः तत् अङ्गीकृत्य देशसञ्चारार्थं प्रस्थितवान् । ग्रामं ग्रामं गच्छन् सः मध्येमार्गं किञ्चित् अरण्यं प्रविष्टवान् । तत्र सः मार्गभ्रष्टः अभवत् । बहुप्रयत्नेनापि अरण्यात् बहिर्गमनमार्गं न ज्ञातवान् । श्रान्तः सः बुभुक्षया पिपासया च आकुलितः जातः ।

तदा एव कश्चन किरातः स्वपत्न्या सह तेन मार्गेण आगतः । सः बालस्य दुरवस्थां ज्ञात्वा तस्य साहाय्यं करणीयम् इति निश्चित्य उक्तवान् - “वत्स ! इदानीं रात्रिः सन्निहिता अस्ति । रात्रौ मम निवासस्थाने तिष्ठतु । श्वः प्रातः नगरगमनाय मार्गं दर्शयिष्यामि” इति ।

बालः तत् अङ्गीकृतवान् । किरातम् अनुसृतवान् च । किरातस्य पली किराती तत् न इष्टवती । यतः तयोः निवासस्थानं तु कश्चन वृक्षः एव । तौ दम्पती वृक्षस्य उपरि एव रात्रिं यापयतः स्म । परन्तु तस्मिन् वृक्षे द्वयोः एव पर्याप्तं स्थलम् आसीत् । इदानीम् एषः बालः कुत्र तिष्ठतु इति तस्याः विचारः आसीत् । तदेव सा उक्तवती । तदा किरातः उक्तवान् - ‘प्रथमं भोजनं कुर्मः । अनन्तरं शयनविषये चिन्तयामः’ इति ।

किराती भोजनसन्नाहं कृतवती । किरातः उक्तवान् - ‘अहं मम भोजने अर्धभागं बालाय ददामि । भवती अपि अर्धभागं तस्मै ददातु’ इति ।

परन्तु किराती न दत्तवती । ‘मम महती बुभुक्षा अस्ति । सर्वमपि अहमेव खादामि’ इति सा उक्तवती । सः बालः अपि अतीव बुभुक्षितः आसीत् । अतः किरातः स्वस्य भोजनं सर्वमपि तस्मै बालाय दत्तवान् । शयनसमये किरातः पलीम् उक्तवान् - ‘वृक्षस्य

• (सं) के. शुभा

उपरि द्वयोः एव स्थलावकाशः अस्ति । आवां कथमपि समञ्जनं कुर्वः । बालः अपि आवाभ्यां सह शयनं करोतु” इति ।

“नहि नहि । अहं श्रान्ता अस्मि । मया सम्यक् निद्रा करणीया । अहं किञ्चिदपि स्थलं न ददामि” इति उक्त्वा किराती स्वस्थाने सम्यक् निद्रां कृतवती ।

किरातः चिन्तितवान् - ‘एषः लघुबालः । पर्याप्तं स्थलं न लभ्यते चेत् निद्रासमये वृक्षात् अधः पतेत् । तदा वन्याः जन्तवः तं खादेयुः’ इति । अतः सः वृक्षस्य उपरि स्वस्य स्थानं बालाय दत्तवान् । स्वयं च अन्यस्यां शाखायां कथमपि कष्टेन शयनं कृतवान् ।

प्रातः काले यदा जागरणम् अभवत् तदा बालकः श्रुतवान् यत् किराती उच्चैः रुदती तं निन्दन्ती अस्ति । सः ज्ञातवान् यत् रात्रौ निद्रावशात् किरातः वृक्षात् अधः पतितः, तं च कश्चन व्याघ्रः खादितवान्’ इति ।

एतेन सः अत्यन्तं पश्चात्तापम् अनुभूतवान् । पत्युः मरणदुःखं सोदुम् अशक्ता किराती अपि मृता अभवत् ।

बालकः विषादेन ततः अग्रे गतवान् । सः एकम्

आश्रमं प्राप्तवान् । तत्र कक्षन् ऋषिः आसीत् । बालकः ऋषिम् अपि अतिथिसत्कारस्य फलं किमिति पृष्ठवान् । ऋषिः - “भवान् अत्र कञ्जित् कालं निवासं करोतु । उचिते काले अहं भवतः प्रश्रस्य उत्तरं वदामि” इति उक्तवान् । बालकः तत्र एव स्थितवान् ।

कदाचित् तस्य देशस्य राजा तत्र आगतवान् । सः तम् ऋषिं दृष्ट्वा प्रणामं कृतवान् । ऋषिः तं कुशलप्रश्रम् अपृच्छत् । तस्य महाराजस्य अपत्यं न आसीत् । अतः सः स्वस्य अनपत्यतां निवेद्य “कृपया सन्तानप्रदानेन माम् अनुगृह्णातु” इति प्रार्थितवान् ।

ऋषिः तस्मै एकं दिव्यं फलं यच्छन् उक्तवान् - ‘एतत् भवतः पत्न्यै ददातु । सा सन्तानं प्राप्यति’ इति । राजा सन्तोषेण प्रतिगतवान् । पत्न्यै फलं दत्तवान् च । तेन सा गर्भवती जाता । नवमासानन्तरं शिशुं प्रसूतवती च ।

ऋषिः इदानीं बालम् आहूय उक्तवान् - “भवान् तस्य महाराजस्य भवनं गत्वा तं शिशुम् एकान्ते पश्यतु । भवतः संशयं पृच्छतु” इति । बालकः राजभवनं गतवान् । महाराजस्य अनुमतिं प्राप्य एकान्ते शिशुं दृष्ट्वा स्वस्य संशयं पृष्ठवान् ।

तदा सः शिशुः अवदत् - “अहं शिशुः । यद्यपि वकुं मम अधिकारः नास्ति । तथापि दैवयोगात् वदामि । अहं सः एव किरातः यः स्वीयभोजनदानेन भवतः सत्कारं कृतवान् । तस्य फलेन एव अहम् राजकुमारः अस्मि । भवान् अतिथिसत्कारस्य फलं ज्ञातवान् खलु ! मम पत्नी किराती इदानीं वराहरूपेण जन्म प्राप्तवती अस्ति” इत्येवम् उक्त्वा सः शिशुः यथापूर्वं मौनी अभवत् ।

बालकः स्वस्य संशयस्य परिहारं प्राप्य सन्तोषेण स्वग्रामं प्रत्यगच्छत् ।

पञ्चतन्त्रकथा :

३५

बाल सोहिनी

गोदावा

म हाराजः विक्रमादित्यः प्रजारञ्जकः परमोदारः
च आसीत् । सः प्रजानां कष्टस्य निवारणार्थं
सर्वदा सर्वत्र भ्रमति स्म । तेषां कष्टं परिहरति स्म च ।

एकदा अश्वारोही विक्रमादित्यः एकाकी एव
अरण्यमार्गेण गच्छन् आसीत् । सन्ध्याकालः सन्निहितः
इति सः शीघ्रं वनात् बहिः गन्तुम् इष्टवान् । तदा एव
दूरात् कस्याश्चित् गोः आक्रन्दनं श्रुतवान् । तां दिशम्
अनुसृत्य गतवान् च ।

तदा वर्षाकालः । अतः नदीषु प्रवाहः आसीत् ।
भूमिः सर्वथा पङ्किला आसीत् । सर्वेऽपि गर्ता: पूर्णा:
आसन् । एतादृशे कस्मिंश्चित् मलिनगर्ते पतिता काचित्
गौः आक्रन्दति स्म । एतत् दृष्ट्वा महाराजः गोः रक्षणार्थं
स्वयं पङ्कम् अवतीर्णः । किन्तु सोऽपि पङ्के निमग्नः इव
अभवत् । रात्रिः इत्यतः एकः एव सः गावं गर्तात्
उत्तेतुम् अशक्तः जातः ।

गौः अपि प्राणभीत्या उच्चैः आक्रन्दति स्म । गोः
ध्वनिं श्रुत्वा कश्चन सिंहः तत्र आगतवान् । सः तां
भक्षयितुम् इष्टवान् च । सिंहस्य ध्वनिं श्रुत्वा अश्वः ततः
पलायितः । इदानीम् एकाकी महाराजः सिंहात् गावं
रक्षितुं कोषात् खड्डं हस्ते स्वीकृतवान् । यदा यदा सिंहः
गोः समीपम् आगच्छति तदा राजा खड्डं प्रदर्शयन् सः
यथा अग्रे न आगच्छेत् तथा तं भाययति स्म ।

र्गतस्य समीपे एव एकः वटवृक्षः आसीत् । तस्य
उपरि स्थितः कश्चन शुकः एतत् सर्वं पश्यन् आसीत् ।
सः महाराजम् अवदत् - “राजन् ! अस्याः गोः मरणं
सन्निहितम् अस्ति । इदानीं भवान् सिंहात् तां रक्षति
चेदपि तेन किमपि प्रयोजनं नास्ति । यतः पङ्के पतिता सा
गौः प्रातःकालात् प्रागेव निमज्जति । भवान् किमर्थं
स्वप्राणान् वृथा त्यक्तुम् इच्छति ? इदानीं सिंहः एकः
एव अस्ति । परं घण्टाभ्यन्तरे एव सिंही अपि अत्र
समायाति । अन्ये क्रूरजन्तवः अपि

आगच्छेयुः । अतः
भवान् शीघ्रातिशीघ्रं
ताम् अत्रैव त्यक्त्वा
गच्छतु । अथवा एतं
वृक्षम् आरुह्य
स्वप्राणान् वा रक्षतु”
इति ।

शुकस्य वचनं श्रुत्वा
विक्रमादित्यः उक्तवान्
- “शुक ! मद्विषये
भवतः प्रीतिं ज्ञात्वा
सन्तुष्टः अहम् । किन्तु
भवान् माम् अनीतिमार्गं
मा उपदिशतु ।

स्वप्राणरक्षणार्थं क्रिमिकीटादयः अपि यतन्ते । परं यः अन्येषां प्राणान् रक्षति तस्य एव जीवनं धन्यम् । मम प्रयत्नेन लाभः भवति वा न वा इति अहं न जानामि । तथापि गोरक्षणं मम कर्तव्यम् । अहं स्वप्राणान् पर्णीकृत्य अपि गां रक्षामि एव'' इति ।

राजा प्रातःकालपर्यन्तं गोरक्षणे एव मानः अभवत् ।

यदा प्रातःकालः सन्निहितः तदा सिंहरूपेण स्थितः देवेन्द्रः आत्मनः नैजरूपं प्राकटयत् । गोरूपेण स्थिता भूदेवी शुकरूपेण स्थितः धर्मः चापि स्वस्वरूपं प्रकटितवन्तौ । ते सर्वे विक्रमादित्यस्य शौर्यं त्यागं च श्लाघित्वा तम् अभिनन्दितवन्तः ।

□□

अक्षुण्णः अधिकारः

म हाराष्ट्रे गाडगेमहाराजः नाम कश्चन महापुरुषः आसीत् । जीर्णानि वस्त्राणि, एकं कम्बलम्, एकं मृत्तिकापात्रं च एतावदेव तस्य धनम् आसीत् । सः निरक्षरः । किन्तु अनेकलक्षरूप्यकाणि अन्येभ्यः दानरूपेण स्वीकृत्य तानि केवलं दरिद्राणां कल्याणाय व्ययीकरोति स्म । एकस्यापि रूप्यकस्य दुर्विनियोगः तेन न कृतः । अतः जनानां हृदयेषु सः परमपूज्यः सञ्चातः ।

बाबासाहेब-अम्बेडकरः अपि दीनानां विषये नितरां प्रीतिमान् आसीत् । केन्द्रीयाभिवृद्धि-मण्डलस्य सदस्यः सः एकदा शासकीयकार्यार्थं मुम्बईनगरम् आगतवान् । शासकीये अतिथिगृहे वासं कृतवान् च ।

गाडगेमहाराजोऽपि तस्मिन् समये प्रसङ्गवशात् मुम्बईनगरम् आगतवान् आसीत् । परन्तु अकस्मात् सः तत्र ज्वरग्रस्तः जातः । तस्य शिष्यः

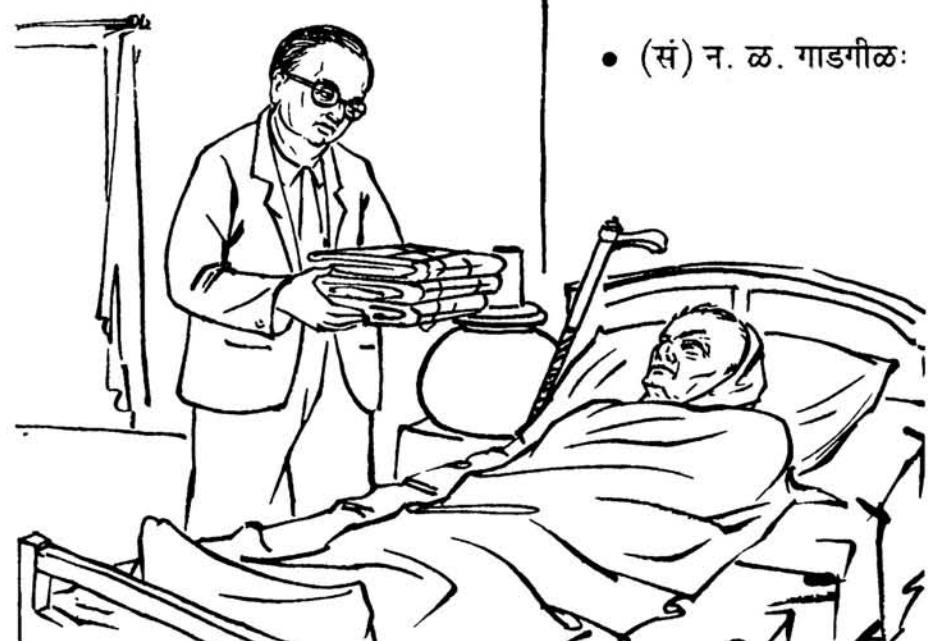
महानन्दस्वामी तम् अनुकृत्वा एव अम्बेडकरेण मिलित्वा गुरोः परिस्थितिं वर्णितवान् । गाडगेमहाराजम् अम्बेडकरः पूर्वमपि जानाति स्म । यद्यपि सः तदा दिल्लीं प्रति गन्तुं सिद्धः आसीत् तथापि अविलम्बं गाडगेमहाराजं मेलितुं गतवान् ।

गाडगेवर्यः तत्र आगतम् अम्बेडकरम् अकथयत् - ''उच्चाधिकारिणः भवतः एकैकोऽपि क्षणः अमूल्यः ।

भवान् किमर्थम् अत्र आगतवान् ?'' इति ।

तदा अम्बेडकरः विनयेन उक्तवान् - ''महोदय ! मम अधिकारः क्षणभद्रः । शः किं भविष्यति इति कोऽपि न जानाति । परं भवतः अधिकारः सेवया, निःस्वार्थ-भावनया च अर्जितः । सः अक्षुण्णः । अतः अहमेव अत्र आगतः अस्मि । भवान् अन्येभ्यः स्वस्य निमित्तं

• (सं) न. ळ. गाडगीळः

किमपि न स्वीकरोति इत्यतः अहम् एतत् कम्बलद्वयम् एव आनीतवान् । कृपया स्वीकरोतु'' इति । गाडगेवर्यः अपि पण्डरापुरे स्थापितां चोखामेळा-नाम धर्मशालां अम्बेडकरस्य सेवाकार्यार्थं समर्पयितुम् इष्टवान् ।

एतां घटनां दृष्ट्वा तत्र स्थिताः सर्वे मूकविस्मिताः अभवन् ।

□□

संयमात् एव शान्तिः

• मितेश कतिरा

ए कदा वाराणस्यां काचित् सभा आयोजिता आसीत् । सभायाः आयोजकैः विद्वद्द्विः निश्चितं यत् कथश्चिदपि 'शान्तिः कस्मात् प्राप्यते' इत्यस्य मार्गः अन्वेषणीयः इति । देशविदेशात् विद्वज्जनाः सभां प्रति आमन्त्रिताः । निश्चिते दिने ते सर्वे अपि सम्मिलिताः । इति ।

सभायां सर्वैः अपि विद्वद्विः स्वमतम् उपस्थापितम् । नानाविधाः चर्चाः शास्त्रार्थ-संवादाश्च प्राचलन् । सप्त दिनानि यावत् सभा प्रवृत्ता । सर्वेऽपि सभासदः अन्तिम-निर्णयस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तः आसन् । अन्ते सभां प्रविष्टः राजपुरोहितः उक्तवान् - 'सर्वेषां मतानि परिशील्य अहं निर्णयं कृतवान् अस्मि यत् ज्ञानेन एव शान्तिः प्राप्यते' इति ।

सर्वेऽपि सभासदः तत् अङ्गीकृतवन्तः इव शिरश्चालनं कृतवन्तः । तदा एव सभायाम् उपविष्टः कश्चन युवकः उत्थाय उक्तवान् - 'एषः निर्णयः मम सम्पतः नास्ति । समाजे सत्यस्य प्रतिष्ठा भवेत् इति बुद्ध्या अहं वदामि, न तु गर्वेण । शान्तिः संयमेनैव प्राप्यते, न तु ज्ञानेन' इति ।

एतावत्पर्यन्तं राजपुरोहितस्य वचनं न केनापि निराकृतम् आसीत् । कः एषः युवकः यः तस्य वचनमेव तिरस्करोति इति जनाः विस्मिताः । तदा राजपुरोहितः तं युवकं पृष्ठवान् - 'कुतः आगतवान् भवान् ? केन अधिकारेण सभायाम् एवं जल्पति ?' इति ।

"अधिकारं न जानामि अहम् । परं शान्तिः संयमेन एव प्राप्यते इति मम दृढः विश्वासः" इत्युक्त्वा सः युवकः ततः निर्गतवान् । नगरात् बहिः गत्वा तत्र कस्यचन वृक्षस्य अथः उपविष्टवान् च । सः युवकः उद्वालकः

आसीत् । उद्वालकः अतीव चिन्तामग्नः सन् यदा उपविष्टवान् तदा काचित् वाराङ्गना तत्र आगतवती । सा तम् उक्तवती - "वत्स ! अहं भवतः अधिकारं ज्ञापयितुम् आगता अस्मि । अहं भवतः माता अस्मि" आमन्त्रिता ।

तत् श्रुत्वा उद्वालकः अतीव विस्मितः अभवत् । सः अद्यपर्यन्तं स्वस्य मातापितरौ कौ इति न जानाति स्म । गुरुकुले सः प्रवृद्धः आसीत् ।

यदा उद्वालकः स्ववचने न विश्वसितवान् तदा सा - "वत्स ! भवान् तस्मात् राजपुरोहितात् एव जातः अस्ति । एतदेव अत्र प्रमाणम्" इति वदन्ती पूर्वं राजपुरोहितेन

दत्तम् अङ्गुलीयकं तस्मै दत्तवती । तदा झटिति उद्वालकः पृष्ठवान् - “अम्ब ! यदि एवं तर्हि राजसभायाम् एव किमर्थम् एतद् न उक्तं भवत्या ?” इति ।

सा उक्तवती - “भवता एव उक्तः आसीत् संयमस्य महिमा । यदि वदामि तर्हि भवतः पितुः प्रतिष्ठायाः हनिः भवेत् इति विचिन्त्य न उक्तवती” इति ।

तस्मिन् दिने एव उद्वालकः राजपुरोहितस्य गृहं गतवान् । रक्षकाः तस्मै अन्तः प्रवेष्टुम् अनुमतिं न दत्तवन्तः । राजपुरोहितः तदिने सभायां यत् प्रवृत्तं तस्य विषये चिन्तयन् अस्वस्थः इव अङ्गणे इतस्ततः अटन् आसीत् । उद्वालकः कथमपि अन्तः प्रविष्टवान् । तं दृष्ट्वा पुरोहितः पृष्ठवान् - “अधुना किमर्थम् अत्र आगतः ? अन्यदपि किमपि वक्तव्यम् अस्ति ?” इति ।

उद्वालकः उक्तवान् - “भवान् अधिकारस्य विषये पृष्ठवान् । मम अधिकारस्य प्रमाणं दर्शयितुम् आगतः अस्मि” इति । सः तां मुद्रिकां दर्शितवान् । तत् दृष्ट्वा

पुरोहितः नितरां विस्मितः जातः । तदा सः स्मृतवान् यत् उद्वालवृक्षस्य अधः जातः इति कृत्वा तस्य उद्वालकः इति नाम स्वेनैव निश्चितम् आसीत् इति । तत् स्मृत्वा सः ‘सत्यम् । तव अधिकारः अस्ति’ इति अवदत् ।

तदा उद्वालकः अवदत् - “अधिकारस्य विषयः द्वे तिष्ठतु । अद्य सभायां भवान् ज्ञानेनैव शान्तिः इति उक्तवान् खलु ? यदि ज्ञानेनैव शान्तिः तर्हि भवान् एवम् अस्वस्थः न स्यात् । अतः भवतः मतम् असाधु” इति । राजपुरोहितः शिरश्चालनेन तत् अङ्गीकृतवान् । उद्वालकः ततः स्वस्थानम् अगच्छत् ।

परेद्यवि पुरोहितः सभायाम् उक्तवान् - “उत्तरकथने तस्य युवकस्य अधिकारः अस्ति एव । अहम् आरात्रि तस्य अभिप्रायस्य विषये चिन्तनं कृतवान् । इदानीं ममापि सः एव अभिप्रायः यत् शान्तिः संयमेनैव प्राप्यते” इति ।

□□

कर्णस्य मुहूर्ता

वेणु वारियत्
चन्द्रन् चूलिशेरि

द्यूते पराजिताः पाण्डवाः देशभ्रष्टाः सन्तः वने आसन् । एकस्मिन् दिने भीमः आहारान्वेषणार्थं गतः । तदा -

अहो ! कीदृशः
विचित्रः वृक्षः ।
वृक्षे एकमेव
फलम् अस्ति !

भीमः फलम् उत्पाटितवान् । सहोदराणां समीपं गतवान् च ।

अनुवर्तते

केतक्या: पठागण्

• सावित्री रामकृष्ण

बाल मोदिनी

ए कदा भगवतः विष्णोः ब्रह्मणः
च मध्ये 'आवयोः कतरः
श्रेष्ठः ?' इत्यस्मिन् विषये विवादः
सञ्चातः । तदा भगवान् शिवः
ज्योतीरूपेण तत्र आविरभूत् । तस्य
रूपस्य आदिः अन्त्यं वा न दृश्यते स्म ।
परं तत् सर्वत्र अपि व्याप्तम् आसीत् ।
अतः तादृशरूपस्य शिवस्य आदिः
अन्त्यं वा अस्ति किम् इति संशयः
भवति स्म ।

ततः विष्णुः ब्रह्मा च निश्चयं
कृतवन्तौ यत् 'यः शिवस्य
एतादृशरूपस्य आदिम् अन्त्यं वा द्रष्टुं
शक्तः भवति सः एव श्रेष्ठः' इति ।
अतः उभौ अपि तद्वर्णाय प्रस्थितौ ।

भगवान् विष्णुः सूकररूपेण गत्वा
भूमौ शिवस्य पादौ अन्वेष्टुं प्रयत्नं
कृतवान् । परं सः महता प्रयत्नेन अपि
तौ अन्वेष्टुम् अशक्तः अभवत् । अन्ते
च सः निराशः सन् प्रतिनिवृत्तः ।

अत्रान्तरे चतुर्मुखः ब्रह्मा हंसरूपेण
उपरि गत्वा शिवस्य शिरोभागम् अन्वेष्टुं प्रयत्नं
कृतवान् । किन्तु सः उपर्युपरि गत्वा अपि शिवस्य शिरः
द्रष्टुम् असमर्थः जातः । सोऽपि निराशतया ततः
प्रतिनिर्वर्तमानः आसीत् । तत्समये सः मार्गे केतकीं
दृष्टवान् । सा भूमि प्रति आगच्छन्ती आसीत् । तया
सह मिलित्वा ब्रह्मा एकां योजनां चिन्तितवान् ।

ततः तौ मिलित्वा विष्णोः समीपम् आगतवन्तौ ।
ब्रह्मा विष्णुम् उक्तवान् - "भगवन् ! मया तस्य
ज्योतिरूपस्य आरम्भः दृष्टः । अत्र केतकी एव
प्रमाणम्" इति ।

परन्तु विष्णुः तस्य वचने न विश्वसितवान् । सः
केतकीमेव पृष्ठवान् - 'ब्रह्मा यत् उक्तवान् तत् सत्यं
किम् ?' इति । तदा केतकी - 'सत्यमेव...' इति
प्रत्यवदत् ।

केतक्या: असत्यवचनेन शिवः कुपितः अभवत् ।
सः उग्रदृष्ट्या ताम् अपश्यत् । ततः तां शप्तवान् अपि
यत् 'इतः परं मम पूजायां तव उपयोगः न भविष्यति'
इति । अतः एव तदाप्रभृति शिवस्य पूजार्थं केतकी
नोपयुज्यते ।

□□

परिणामे भयङ्करः

बालभोदिनी

(क) श्वन महाराजः आसीत् । सः कलारसिकः
काव्यप्रियः च ।

कदाचित् मगधदेशात् कश्चन कविः तस्य आस्थानम्
आगतवान् । सः स्वस्य काव्यं श्रावयितुं महाराजस्य
अनुमतिं प्रार्थितवान् । महाराजः अनुमतिं दत्तवान् ।
कविः काव्यं श्रावितवान् ।

वस्तुतः सः उत्तमः कविः । परन्तु तस्य एकः
दुरभ्यासः आसीत् । काव्यश्रावणसमये पुनःपुनः सः
करतलयोः कण्डूयनं करोति स्म । तदपि सः तावद्वारं
करोति स्म यत् काव्यश्रोतारः तेन जुगुप्साम्
अनुभवेयुः ।

महाराजः तस्य काव्यं श्रुत्वा एतं दुरभ्यासं च ज्ञात्वा
तम् उक्तवान् - “भोः कविर्वर्य ! भवान् यदि
चतुर्विंशतिघण्टा यावत् निरन्तरं काव्यं श्रावयति तर्हि
अहं भवते पञ्चशतं ग्रामान् उपायनरूपेण ददामि । परन्तु
काव्यवाचनसमये भवता मध्ये कदापि कण्डूयनं न
करणीयम्” इति । यद्यपि एतत् कष्टमिति जानाति स्म,
तथापि कविः उपायनलोभेन अङ्गीकृतवान् ।

• रलचूलाश्रीः

काव्यवाचनम् आरब्धम् । बहवः सभासदः तत्र
सम्मिलिताः आसन् । कविः अपि महता उत्साहेन एव
काव्यं श्रावयन् आसीत् । परन्तु घण्टाभ्यन्तरे एव सः
कण्डूयनं विना काव्यं श्रावयितुमेव शक्तः न जातः ।
अतः सः उपायेन वीररसपूर्णस्य काव्यस्य श्रावणव्याजेन
हस्तसञ्चालनम् अधिकतया कुर्वन् करतलकण्डूयनं
प्रारब्धवान् एव ।

परन्तु बुद्धिमान् महाराजः झटिति तत् ज्ञातवान् । सः
कविं स्मारितवान् अपि ।

तदा कविः उक्तवान् - “महाराज ! क्षमां करोतु ।
अहं कण्डूयनं विना घण्टां यावत् अपि स्थातुं नैव
शक्नोमि । अतः भवान् एवं करोतु । यदि अहम्
एकवारं कण्डूयनं करोमि, तर्हि मह्यम् उपायनरूपेण
दातव्येषु ग्रंमेषु एकं ग्रामं न्यूनीकरोतु” इति ।

महाराजः तत् अङ्गीकृतवान् । ततः काव्यवाचनम्
अनुवृत्तम् । परन्तु चतुर्विंशतिघण्टात्मकः कालः यदा
समाप्तः तावता सः कविः तावद्वारं कण्डूयनं कृतवान्
आसीत् यत् तेन एकोऽपि ग्रामः उपायनरूपेण नैव
प्राप्तः ।

वस्तुतः लौकिकविषयेषु
आसक्तिः अपि
तादशी एव ।
सकृत् तत्र
आसक्तिः
जाता चेत्
पुनः ततः
मोक्षं प्राप्तुम्
अत्यन्तं कष्टं
भवति । अतः
सापि कण्डूतिः
इव त्यज्या

इति वदन्ति ज्ञानिनः ।

कण्डूतेः करणारम्भः परिणामे भयङ्करः ।
तथा विषयभोगोऽपि जन्ममृत्युप्रदायकः ॥
□□

आत्मानन्दः

गौ हिदासः कस्यचन चर्मकारस्य पुत्रः । सः गङ्गानद्या:
तीरे निवसति स्म । पादरक्षाणां निर्माणं कृत्वा ता:
विक्रीय सः जीवनं करोति
स्म ।

• (सं) चेतना मुले

रोहिदासः महान् हरि-
भक्तः । पादरक्षानिर्माण-
समयेऽपि सः हरिनाम जपति
स्म । 'सर्वदा आनन्देन
तिष्ठता रोहिदासेन
आत्मानन्दः प्राप्तः अस्ति'
इति जनाः वदन्ति स्म ।

रोहिदासस्य कश्चन शिष्यः
आसीत् । सः अतीव
धार्मिकः । सः शिष्यः स्वगुरोः
पादरक्षानिर्माणकार्यं दृष्ट्वा
अतीव खेदम् अनुभवति स्म ।
सः चिन्तयति स्म यत् 'एतेन
ज्ञानिना एतादृशां क्षुद्रं कार्यं न
करणीयम्' इति । अतः गुरोः पादरक्षानिर्माणकार्यं
त्याजयितुं सः एकम् उपायं चिन्तितवान् । रोहिदासस्य
गृहं गत्वा तम् उक्तवान् च - "गुरो ! श्वः एव अहं
तीर्थयात्रां कर्तुं गमिष्यामि । मासानन्तरं प्रत्यागमिष्यामि ।
मम समीपे कश्चन निकषः अस्ति । तस्य स्पर्शेन अयोमयनि
वस्तुनि सुवर्णमयानि भवन्ति । अहं तं निकषं भवतः गृहे
स्थापयित्वा गच्छामि । भवान् तस्य उपयोगं कर्तुम् अर्हति ।
मम प्रत्यागमनानन्तरं निकषं प्रतिस्वीकरोमि" इति ।
रोहिदासः तत् अङ्गीकृतवान् ।

तस्मिन् दिने एव शिष्यः तं निकषम् आनीय रोहिदासस्य
गृहे एकस्मिन् कोणे स्थापयित्वा गतवान् । तस्य उपयोगेन
पर्याप्तमात्रेण सुवर्णं प्राप्नोतु गुरुः, येन अग्रे सः
पादरक्षानिर्माणकार्यं त्यजतु' इति तस्य आशयः आसीत् ।

मासानन्तरं शिष्यः तीर्थयात्रां समाप्य प्रत्यागतवान् ।
सः चिन्तितवान् यत् 'अधुना मम गुरुः क्षुद्रं पादरक्षा-

निर्माणकार्यं त्यक्तवान् भवेत् । सः निकषस्य साहाय्येन
यथेष्टं सुवर्णं सम्पादितवान् स्यात् । महति भवने निवासं
कुर्वन् भवेत्' इति ।

एवं चिन्तयन् यदा सः रोहिदासस्य गृहं गतवान् तदा
तस्य आश्चर्यम् अभवत् । यतः अधुना अपि रोहिदासः
कुटीरे एव निवसति । तदेव पादरक्षानिर्माणकार्यं करोति ।
कुटीरे इतस्ततः विकीर्णः पादरक्षा: आसन् । तन्मध्ये
उपविश्य रोहिदासः 'हेरे हेरे' इति हरिनाम जपन् कार्यमग्नः
आसीत् ।

'एवं चेत् मम निकषं किं कृतवान् स्यात् एषः...?
सः कदाचित् केनापि चोरितः स्यात् वा ?' इत्येवं चिन्तयन्
सः शिष्यः रोहिदासं पृष्ठवान् - 'गुरुदेव ! अद्यापि
भवान् तदेव कार्यं करोति...?' इति ।

"आं वत्स ! एतस्मिन् कार्ये एव अहम् अमितम्

आनन्दं प्राप्नोमि” - रोहिदासः उक्तवान् ।

“यात्रार्थं गमनसमये अहम् एकं निकषं दत्तवान् ।
आसं..” - शिष्यः उक्तवान् ।

तदा रोहिदासः उक्तवान् - “सत्यं खलु ! परन्तु अहं
विस्मृतवान् एव...” इति ।

तत् श्रुत्वा शिष्यः भीतः अभवत् । निश्चयेन निकषः
चोरितः स्यात् इति सः निर्णीतवान् । तस्य मुखं कान्तिहीनं
जातम् । तत् दृष्ट्वा रोहिदासः एव उक्तवान् - “भोः !
तदिने भवान् यत्र स्थापितवान् आसीत् तत्र एव स्यात् सः
निकषः, पश्यतु । मया तु तस्य आवश्यकता एव न
अनुभूता । अतः अहं तं न दृष्टवान् एव” इति ।

शिष्यः दृष्टवान् । तत्रैव कोणे सः निकषः पतितः
आसीत् । ततः सः रोहिदासस्य मुखमेव दृष्टवान् । तत्र
अलौकिकः आनन्दः विलसति स्म । तेन आनन्देन सः
कुटीरः अपि पूरितः आसीत् ।

तदा रोहिदासः एव उक्तवान् - “वत्स ! अहं यत्

कार्यं करोमि तेन मम कुटुम्बस्य जीविकानिर्वहणं भवति ।
एवं सति मया धनलोभः सुवर्णलोभः वा किमर्थं
करणीयः...? अन्यच्च कुटीरे यदि सुवर्णं भवेत् तर्हि
चोरभयं भवति । तस्य रक्षणं करणीयम् इति प्रतिदिनं
चिन्ता अपि भवति । अतः सुवर्णलोभेन मम आनन्दं
दूरीकर्तुम् अहं न इच्छामि” इति ।

रोहिदासस्य वचनानि श्रुतवतः शिष्यस्य ज्ञानोदयः
जातः । सः निकषं गृहीत्वा तदानीम् एव तं गङ्गाजले
क्षिप्तवान् । उक्तवान् च - “गुरुदेव ! मम इदानीं तस्य
कापि आवश्यकता नास्ति । भवान् यम् आत्मानन्दं
प्राप्तवान् अस्ति तं मह्यमपि ददातु, तदेव पर्याप्तम्”
इति ।

ततः आरभ्य सः अपि रोहिदासः इव श्रेष्ठं जीवनं
कृतवान् ।

कर्णस्य महता

वेणु वारियत्, चन्द्रन् चूलिशेरि

तदा एव पाण्डवान् द्रष्टुम् आगतः श्रीकृष्णः एतत् ज्ञात्वा उद्दिग्नः जातः ।

© SAI FEATURES, ALLUA-7

email: saifeatures@yahoo.com

अनुवातते

दुर्वासाः
अस्मिन् कानने
तपः कुर्वन्
अस्ति । सः वर्षे
एकवारमेव
खादति,
अपि च...

सः तदेव फलं खादति यत् भवता
अवचितम् ..। भवान् तं वार्षिक-
भोजनात् वश्चितं कृतवान् ।

‘मया तत् न ज्ञातम् ।
दुर्वासाः कोपशीलः ।
अषुना किं करवाणि..?
अहं भीतः अस्मि ।

अतिलोभात् विनृयति

पु रातनकाले सूञ्यः नाम राजा आसीत् । तस्य एका एव पुत्री आसीत् । राजा पुत्रकामनया बहुकालपर्यन्तं ब्राह्मणान् सेवितवान् । तस्य सेवया दानेन च सन्तुष्टाः ब्राह्मणाः नारदमहर्षिः राजे पुत्रप्रदानार्थं प्रार्थितवन्तः । नारदमहर्षिः अपि तेषां प्रार्थनाम् अङ्गीकृत्य महाराजस्य सूञ्यस्य समीपं गत्वा - “भवान् कीदृशं पुत्रम् इच्छति ?” इति पृष्ठवान् ।

तदा सुप्रसन्नः सन् राजा सूञ्यः मनसि एव चिन्तितवान् - ‘यदि अहं पुत्रं धनं च वाञ्छामि तर्हि नारदः मम इच्छापूरणं कुयदिव’ इति । ततः सः विनयपूर्वकं नमस्कारं कुर्वन् “महर्षे ! यदि भवान् वरं दातुम् इच्छति तर्हि मह्यं तादृशं पुत्रं ददातु, यस्य स्वास्थ्यं सौन्दर्यं सर्वगुणसम्पन्नत्वं च स्यादेव । न केवलं तावत्, अपि तु तस्य विष्ठा, मूत्रं, ष्ठीवनं, कफः सर्वमपि सुवर्णमयं स्यात्” इति प्रार्थितवान् ।

वाल मोढिनी

नारदमहर्षिः किञ्चित्कालं यावत् किमपि चिन्तयित्वा “तथास्तु” इति उक्तवान् ।

कालः अतीतः । कदाचित् शुभे मुहूर्ते राज्ञः पुत्रोत्सवः सज्जातः । प्राप्तस्य वरस्य अनुगुणं तस्य शिशोः विष्ठा, मूत्रं, ष्ठीवनं, कफः सर्वमपि सुवर्णमयमेव आसीत् । राजा पुत्रस्य ‘सुवर्णष्ठीवी’ इत्येव नामकरणं कृतवान् । अल्पेनैव कालेन राज्ञः भाण्डारं सुसंवृद्धम् । सुवर्णस्त्रोतः एव पुत्ररूपेण राज्ञः प्रासादे प्रवहति स्म । प्रासादस्य स्तम्भाः, वितानं, भित्तयः चेति सर्वमपि सुवर्णमयं जातम् । राज्ञः वैभवस्य सीमा एव नासीत् ।

यथा यथा सर्वं वस्तु सुवर्णमयं जातं तथा तथा तस्य रक्षणस्य भारः अपि वर्धितः । नैके जनाः, चोराः, दस्यवः वेषान्तरेण आगत्य राजकुमारं दृष्ट्वा गच्छन्ति स्म । तेषु केचन चोराः तस्य राजकुमारस्य अपहरणस्य योजनां कृतवन्तः । कदाचित् रात्रौ ते तम् अपहृत्य अरण्यं नीत्वा तत्र एकस्यां गुहायां निक्षिप्तवन्तः । ततः ते बहुसुवर्णमयि अलभन्त ।

अत्रान्तरे राज्ञः भट्टः राजपुत्रस्य शोधनार्थं सर्वत्र भ्रमन्तः आसन् । चोराः चिन्तितवन्तः यत् जीवतः राजपुत्रस्य अन्ये यथा न

जानीयुः तथा गुप्तरूपेण स्थापनं नैव शक्यम् इति । अन्ते राजभयात् ते, निर्णीतवन्तः यत् 'राजपुत्रं हत्वा तस्य देहात् सुवर्णं सर्वम् एकदा एवं स्वीकुर्मः' इति ।

अतः ते राजपुत्रं मारितवन्तः । किन्तु तस्य देहे सुवर्णं नासीत्, अपि तु रक्तमांसास्थिमयं कलेवरं केवलम् आसीत् । एतस्मिन्नन्तरे राजभटाः अपि तम् अन्विष्यन्तः

तत्र आगताः । चोरान् राजपुत्रस्य देहं स्वीकृत्य ते राजः समीपं नीतवन्तः । राजा तु पुत्रबधं ज्ञात्वा अतीव दुःखितः अभवत् । चोरेभ्यः मृत्युदण्डम् आदिशत् सः । एवं सुवर्णस्य लोभेन राजः पुत्रोऽपि मृतः अभवत् । अतः एव वदन्ति 'नश्वरस्य लोभः न कर्तव्यः । अतिलोभात् विनश्यति' इति । □□

गोमातुः औदायग्

प्र लयकालः सन्निहितः आसीत् । तदा तु चराचरसृष्टे: विनाशः सुनिश्चितः । प्रलयानन्तरं पुनरपि

साम्यावस्था

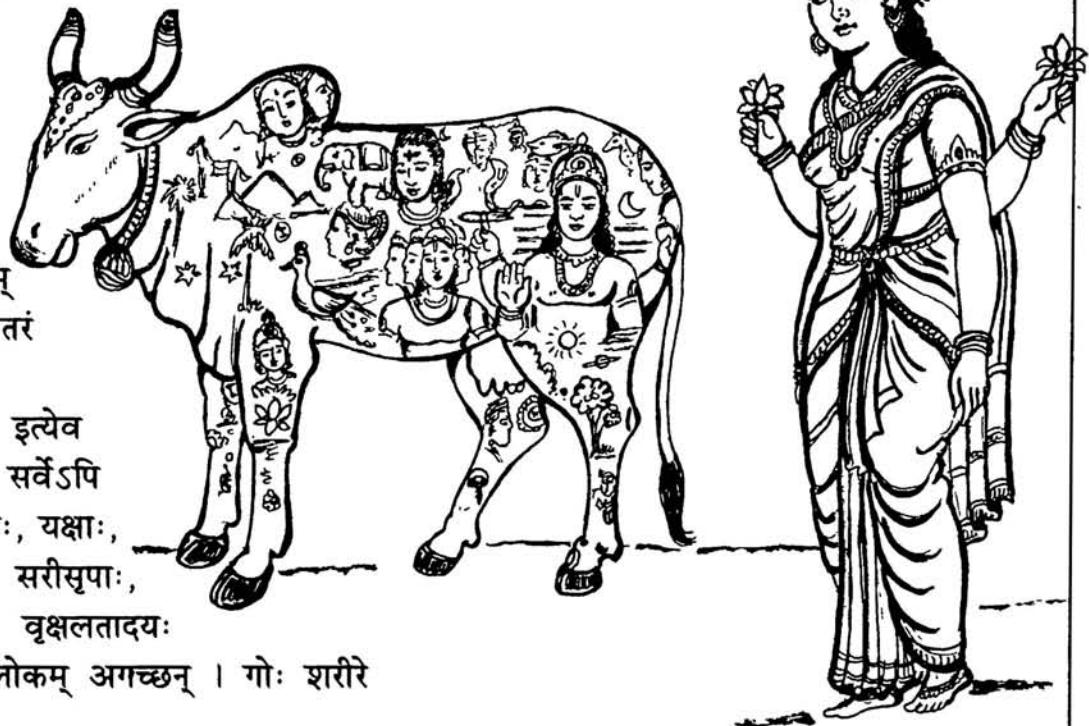
भविष्यन्ति ।

परन्तु तावत्पर्यन्तं
चराचरेजन्तूनां
किमपि आश्रय-
स्थानम् अपेक्षितम्
आसीत् । अतः ते गोमातरं
शरणम् अगच्छन् ।

गौः विश्वस्य माता इत्येव
प्रसिद्धा । अतः एव सर्वेऽपि
देवाः, दानवाः, मानवाः, यक्षाः,
किन्नराः, कीटाः, सरीसृपाः,
पशुपक्षिणः, जलचराः वृक्षलतादयः
चापि आत्मरक्षार्थं गोलोकम् अगच्छन् । गोः शरीरे
आश्रयं प्राप्नुवन् च ।

भगवतः नारायणस्य पली लक्ष्मीः नितरां गर्विता आसीत् । सा चिन्तितवती यत् 'मम कोऽपि क्लेशः न भविष्यति । अतः अहं किमर्थम् अन्यं शरणं गच्छामि' इति । अतः सा बहुकालपर्यन्तं न गतवती एव । परं तु पश्चात् सा ज्ञातवती यत् तां विहाय अन्ये सर्वेऽपि गोलोकं गताः इति । अन्ते सा कुतूहलेन तंत् द्रष्टुं गोलोकं गतवती । तत्रत्यं दृश्यं दृष्ट्वा सा

• रवीन्द्रनाथगुरुः

आश्रयचकिता । गोमाता निश्चिन्ततया स्थितवती आसीत् । आसन्नप्रलयविषये अपि सा विचलिता नासीत् । सर्वे अपि प्राणिनः तस्याः शरीरं समाश्रिताः आसन् । साक्षात् भगवान् विष्णुः अपि गोमातुः अङ्गम् आश्रित्य स्थितवान् आसीत् । तत् दृष्टवत्याः लक्ष्म्याः गर्वः अपगतः । सा अपि गोमातरं सविनयं सम्प्रार्थ्य स्वयमपि तस्याः शरीरम् आश्रितवती । □□

विद्या विनयेन शोभते

बालमोदिनी

म गधदेशो राजगृहं नाम नगरम् । तत्र श्रोणिकः नाम राजा शासनं करोति स्म । सः शुरः प्रजापालन-दक्षः च । तस्य मन्त्री अभयकुमारः । सोऽपि अत्यन्तं चतुरः ।

तस्मिन् नगरे सुन्दरं राजोद्यानम् आसीत् । तस्मिन् उद्याने बहूनि पुष्पसंस्थानि, फलयुताः वृक्षाः च आसन् । तत्रैव कञ्चित् सदाफलः महान् आप्रवृक्षः अपि आसीत् ।

उद्यानात् नातिदूरे कञ्चन चण्डालः वसति स्म । तस्य पत्नी गर्भवती आसीत् । कदाचित् तस्याः मनसि आप्रफलं खादनीयम् इति दोहदः उत्पन्नः । सा स्व-इच्छां पतिम् अवदत् । तत् श्रुत्वा चण्डालः चिन्ताकुलः सआतः । यतः तस्मिन् काले आप्रफलं कुत्रापि न लभ्यते स्म । ‘अकाले अहम् आप्रफलं कुतः आनयानि ? यदि गर्भवत्याः दोहदः न पूर्येत तर्हि तस्य

प्रभावः शिशोः उपरि भवेत् । अहम् इदानीं किं वा करवाणि ?’ इति आदिनं चिन्तितवान् सः ।

एतमेव विषयं चिन्तयन् सः कदाचित् राजोद्यान-पार्श्वस्थेन मार्गेण गच्छन् आसीत् । तदा तेन उद्यानस्थः सदाफलः सः आप्रवृक्षः दृष्टः । अनुक्षणं तस्य मनसि कञ्चन उपायः स्फुरितः । सः आनन्देन गृहं प्रतिनिवृत्तः ।

यदा रात्रिः अभवत् तदा चण्डालः मन्दं मन्दं तस्य

उद्यानस्य बहिर्भागम्

आगतः । सः

‘अवनामिका -

उन्नामिका’ इति

विद्याद्वय-

जानाति स्म ।

अवनामिका-

विद्याया :

प्रभावेण सः

आप्रवृक्षस्य

शाखाम्

अथः कृत्वा

कानिचन फलानि

उत्पाटिवान् । ततः

उन्नामिकाविद्या शाखां

यथापूर्वं स्वस्थाने स्थापितवान् ।

फलानि आनीय पत्न्यै दत्तवान् च ।

प्रातः काले उद्यानरक्षकेण फलविहीनः सः

आप्रवृक्षः दृष्टः । आश्वर्यचकितः सः राजानम्

अनुक्षणम् एतं विषयं निवेदितवान् । राजा मन्त्रिणम्

आहूय “दिनद्वयाभ्यन्तरे चोरः निग्रहीतव्यः” इति तम्

आदिष्टवान् ।

‘उद्यानस्य अन्तः अनागत्य एव फलानि चोरितवान्

सः चोरः असामान्यः एवं । सः कञ्चित् दिव्यां विद्यां

जानीयाद् एव’ इति निश्चितवान् मन्त्री । सः तस्यां रात्रौ

उद्यानरक्षकस्य वेषं धृत्वा वृक्षपार्श्वे आत्मानं

गोपितवान् । अद्यापि चण्डालः फलानि चोरयितुम् चेदपि इदानीं भवतः गुरुः । सर्वाः विद्याः विनयेन एव आगतः । तेन यदा वृक्षस्य शाखाः अथः आनीताः तदा तत् दृष्टवतः मन्त्रिणः महत् आश्चर्यं सञ्जातम् । चण्डालः निश्चिन्ततया फलानि उत्पाट्य शाखाः पुनः उपरि प्रेषितवान् । तदा मन्त्री पुरतः आगत्य तं गृहीतवान् । राजसभां नीतवान् च ।

चोरं दृष्ट्वा कुपितः राजा ‘एतं शूलम् आरोपयन्तु’ इति आदिष्टवान् । तदा मध्ये प्रविशन् मन्त्री उक्तवान् - ‘महाप्रभो ! सः यद्यपि चोरः, तथापि विशिष्टां काञ्छित् विद्यां जानाति । तस्य मरणात् पूर्वं भवान् तां विद्यां जानातु’ इति । राजा तत् अङ्गीकृतवान् ।

चोरस्य बोधनम् आरब्धम् । राजा श्रद्धया विद्याग्रहणे तत्परः आसीत् । कानिचन दिनानि अतीतानि । तथापि राजा तस्यां विद्यायां परिणतः नाभवत् ।

तदा मन्त्री पुनः राजानम् अवदत् - ‘प्रभो ! यद्यपि भवान् महाराजः, तथापि भवान् छात्रः एव । सः चोरः

चेदपि इदानीं भवतः गुरुः । सर्वाः विद्याः विनयेन प्राप्तव्याः । विनयं विना विद्या अधिगता चेदपि सा उपयोगाय न भवति । अतः भवता सिंहासने उपविश्य विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । अर्थः उपविश्य कर्तव्यम् । गुरुः सिंहासने उपविश्य पाठयेत्’ इति ।

राजा तदपि अङ्गीकृतवान् । अथः उपविश्य विनयेन विद्याग्रहणं कृतवान् । ततः अल्पेनैव कालेन सः तस्यां विद्यायां निपुणः सञ्जातः ।

यदा विद्याग्रहणं समाप्तं तदा मन्त्री उक्तवान् - ‘राजन् ! इदानीं भवता गुरवे दक्षिणा दातव्या । शास्त्रानुसारं गुरुं न कोऽपि मारयेत् । अतः तस्य विमोचनं कर्तव्यम् । सा एव तस्य गुरुदक्षिणा’ इति ।

तस्य वचनेन सन्तुष्टः राजा चण्डालं विमोचितवान् । चण्डालोऽपि ‘इतःपरं चौर्यकार्यं न करोमि’ इति निश्चित्य सन्तोषेण गृहं प्रतिनिवृत्तः ।

कर्णस्य महता - ३

वेणु वारियत, चन्द्रन् चूलिशेरि

गायः

वाल मोदिनी

४ रा गयः नाम दुष्टः राक्षसः आसीत् । सुराणां

यज्ञयागादिषु मानवानां
सत्कारेषु च बाधां जनयति
स्मृ । अनेन सर्वे व्याकुलाः
भीताश्च आसन् ।

अतः अस्मात् दुष्टात्
मक्तिः कथमिति ते सर्वे
चिन्तितवन्तः । अन्ते सर्वेऽपि
ब्रह्मलोकं गत्वा
“विघ्नकारकम् एनं राक्षसं
कृपया नाशयतु” । इति
भगवन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं
प्रार्थितवन्तः ।

उपायेनैव गयः हन्तव्यः
इति आलोच्य ब्रह्मा गयम्
उद्दिश्य उवाच - ‘हे गय !
मया एकः यज्ञः क्रियते । तस्य
यज्ञस्य वेदिकां भवतः
शरीरस्य उपरि एव निर्मातुम्
अभिलषामि । अनेन भवता
अपि पुण्यं सम्पादितं भवति’
इति ।

गयोऽपि ब्रह्मणः
आशयम् अङ्गीकृतवान् ।

यज्ञवेदिका तु गयस्य शरीरे एव निर्मिता । किन्तु तत्र यज्ञं
कर्तुं न शक्यते स्म । यतो हि चेतनस्य गयस्य शरीरं
यज्ञवेदिकायाः भारेण कम्पते स्म ।

तदा गयः भगवन्तं महाविष्णुम् इत्थं प्रार्थितवान् -
“हे देव ! मम मरणानन्तरं एतत् क्षेत्रं पुण्यक्षेत्रं भवेत् ।
अत्रैव जनाः मुक्तेभ्यः स्वपितृभ्यः पिण्डदानादिकं
कुर्याः । एतादशीं मम इच्छां यदि भवान् पूरयति तर्हि
अहम् अधूनैव देहत्यागं करिष्यामि” इति ।

• (सं) गणेशपण्डितः

तस्य अभिलाषं पूरयितुं भगवान् विष्णुः “तथास्तु”
इति वंरम् अदात् । गयः झटिति प्राणत्यां कृतवान् ।
तदुपरि ब्रह्मा यज्ञं कृतवान् ।

तदारभ्य तस्य क्षेत्रस्य नाम ‘गया’ इत्येव विख्यातं
जातम् । भारतीयेषु तत् क्षेत्रं पुण्यक्षेत्रमिति भावना
अस्ति । एतत् प्रसिद्धं यात्रास्थलमपि वर्तते । अत्र च
जनाः गत्वा स्वपितृकार्यं कृत्वा कृतकृत्याः भवन्ति ।

□□

वास्तविकी भक्ति:

• (सं) चारुमति:

(सं) स्कृतभाषायाः सुप्रसिद्धः शास्त्रज्ञः, कविः
अप्प्यदीक्षितः द्रविडदेशे वसति स्म । सः
महान् शिवभक्तः आसीत् ।

कदाचित् अप्प्यदीक्षितः स्वस्य शिवभक्ति
परीक्षितुम् इष्टवान् । तदर्थम् एकम् उपायं

प्रथमं रसायनं पिबामि । उन्मत्तः भवामि । यदा मम
उन्मत्तावस्था भवति । तदा मम मुखात् यानि यानि
वचनानि निस्सरन्ति तेषु एकम् अपि अक्षरम्
अविहाय सर्वाणि अपि भवद्धिः एकत्र लेखनीयानि ।

चिन्तितवान् । एतत् तु लोके प्रसिद्धम् अस्ति यत् मनुष्यः
उन्मत्तावस्थायां किमपि निगृहितुं न शक्नोति । तस्याम्
अवस्थायाम् तस्य अन्तरङ्गे स्थिताः सर्वेऽपि विचाराः
वचनरूपेण बहिः निस्सरन्ति इति । अतः
अप्प्यदीक्षितः स्वस्य शिवभक्ति परीक्षितुं स्वयम्
उन्मत्तावस्थां प्राप्तुं निश्चितवान् ।

दीक्षितः वैद्यविद्याम् अपि जानाति स्म । सः
वनस्पतीनाम् उपयोगेन द्विविधं रसायनं सज्जीकृतवान् ।
ततः तत् शिष्येभ्यः दर्शयन् उक्तवान् - ‘पश्यन्तु,
अनयोः अस्य रसायनस्य पानेन मनुष्यः उन्मत्तः भवति
अन्यस्य पानेन तस्य उन्मादः अपगच्छति’ । अहम् इदानीं

कतिचनघण्टानाम् अनन्तरं महां द्वितीयं रसायनं यच्छन्तु,
यस्य पानेन अहं पुनरपि स्वस्थः भविष्यामि’ इति ।

शिष्याः विस्मिताः जाताः । ततः अप्प्यदीक्षितः
प्रथमं रसायनं पीतवान् । इटिति एव सः उन्मादावस्थां
प्राप्तवान् । तस्य मुखात् बहूनि वाक्यानि निर्गतानि ।
शिष्याः श्रद्धया तानि सर्वाणि अपि वाक्यानि
लिखितवन्तः ।

कतिचनघण्टानाम् अनन्तरं शिष्याः तस्मै द्वितीयं
रसायनं दत्तवन्तः । तस्य पानेन अप्प्यदीक्षितः यथापूर्व
स्वस्थः जातः । तदा शिष्याः तैः लिखितानि सर्वाणि
वचनानि श्रावितवन्तः ।

तानि श्रुतवतः दीक्षितस्य नितराम् आनन्दः जातः ।
 यतः तेषां वचनानां क्रमशः योजनेन भगवतः शिवस्य
 प्रशंसापरकाः पञ्चदश श्लोकाः निर्मिताः अभवन् । तेन
 तस्य शिवभक्तिः वास्तविकी भक्तिः इति प्रमाणितम्
 अभवत् ।

तेषां श्लोकानां समूहः एव अग्रे उम्भत्पञ्चदशी
 अथवा आत्मार्पणस्तुतिः इति नामा प्रसिद्धः अभवत् ।

५०

जीवन्तु शशुभाणः

आ र्षविद्यापीठं नाम विद्यालयः आसीत् । सः
 विद्यालयः सम्पूर्णे राज्ये विख्यातः आसीत् ।
 सुदूरस्थानेभ्यः अपि बहवः छात्राः तत्र आगत्य शिक्षणं
 प्राप्नुवन्ति स्म ।

कदाचित् विद्यालये कक्ष्या आरब्धा आसीत् ।
 कृष्णचन्द्रः नाम शिक्षकः पाठ्यन् आसीत् । सः
 संस्कृतविषयस्य शिक्षकः ।
 शिक्षणे तस्य निपुणता अपि
 आसीत् । यदा सः पाठ्यन्
 आसीत् तदा कक्ष्यायां पृष्ठतः
 उपविष्टः कश्चन छात्रः निद्रां कुर्वन्
 आसीत् । कृष्णचन्द्रः तत् न
 लक्षितवान् ।

परन्तु तस्य छात्रस्य पार्श्वे
 उपविष्टः छात्रः एतत् ज्ञातवान् ।
 सः इटिति उत्थाय शिक्षकं
 सूचितवान् - ‘गुरुवर्य ! एषः
 कक्ष्यायां निद्रां करोति’ इति ।

कृष्णचन्द्रः निरां कुपितः
 अभवत् । सः तं छात्रम्
 उत्थापितवान् । तस्य कपोले
 चपेटिकां दत्तवान् च । सर्वेऽपि
 छात्राः तं दण्डितं छात्रं दृष्टा
 हसितवन्तः ।

दण्डितः छात्रः मनसि अत्यन्तं
 कुपितः अभवत् । सः
 निश्चितवान् यत् - ‘मम
 अपमानस्य कारणीभूतम् एतं
 छात्रम् उद्दिश्य प्रतीकारं साधयामि
 एव’ इति ।

यदा मध्यावकाशः लब्धः तदा सः कक्ष्यायाः बहिः आगत्य स्थितवान् । यदा अन्यः छात्रः अपि बहिः आगतः तदा तस्य पुरतः स्थित्वा तस्य युतकस्य ग्रैवेयकं गृहीत्वा तं ताडयितुमेव उद्युक्तः इव अभवत् । सोऽपि छात्रः एतं प्रहर्तुम् उद्युक्तः अभवत् ।

इटिति अन्येऽपि छात्राः तत्र सम्मिलिताः अभवन् । केचन छात्राः शिक्षकप्रकोष्ठं गत्वा एतयोः कलहस्य वार्ताम् उक्तवन्तः ।

तां वार्ता श्रुत्वा सत्यप्रकाशः नाम शिक्षकः तौ छात्रौ स्वसमीमप् आहृतवान् । तयोः मुखात् एव सः प्रवृत्तं किम् इति श्रुतवान् । अनन्तरं दण्डितं छात्रम् उद्दिश्य सः उक्तवान् - ‘वत्स ! एतेन भवतः विषये यत् कृतं तत् शोभनम् एव । यतः कक्ष्यायां निद्राकरणं भवतः दोषः । अन्यच्च कक्ष्यायां यदा शिक्षकः पाठ्यन् भवति तदा निद्राकरणेन भवतः एव हानिः । यतः तदा शिक्षकः किं पाठितवान् इति भवान् ज्ञातुमेव न शक्नोति । भवतः

अशिष्टं व्यवहारं शिक्षकं सूचयता एतेन भवतः उपकारः एव कृतः अस्ति । वस्तुतः भवता तदर्थम् एतस्मै धन्यवादः समर्पणीयः । अतः एव स्वविकासं साधयितुम् इच्छुकः जनः सर्वदा एतं श्लोकं स्मरति -

जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव

येषां प्रसादात् सुविचक्षणोऽहम् ।

यदा यदाहं विकृतिं प्रपद्ये

तदा तदा मां प्रतिबोधयन्ते ॥ इति ।

भवान् अपि प्रतिदिनम् एतं श्लोकं पठतु” इति ।

शिक्षकस्य वचनं श्रुत्वा लज्जितः सः छात्रः अन्यं छात्रं क्षमां याचितवान् । “पुनः कदापि एवम् अशिष्टं व्यवहारं न करोमि” इत्यपि सः उक्तवान् ।

ततः आरभ्य तौ अत्यन्तं प्रियसनेहितौ जातौ । तयोः मध्ये पुनः कदापि कलहः न प्रवृत्तः । तेन शिक्षकाः अपि अत्यन्तं सनुष्टाः अभवन् ।

कर्णस्य महता - ४

वेणु वारियतु, चन्द्रन् चूलिशेरि

एकैकाशः ते सर्वे प्रयत्नम् अकुर्वन् ।

